MIHAIL MACREA

CULTELE GERMANICE IN DACIA

TIPOGRAFIA „CARTEA ROMANEASCA", STR. BUDAI NAGY ANTAL 14
C L U J

EXTRAS DIN
ANUARUL INSTITUTULUI DE
STUDII CLASICE, V

M. MACREA

CULTELE GERMANICE IN DACIA

1947

TIP. „CARTEA ROMÂNEASCĂ“ CLUJ, CALEA DOROBANŢILOR 14.

CULTELE GERMANICE IN DACIA

Unul din aspectele cele mai interesante ale vieţii spirituale în provincia încorporată imperiului pe urma acţiunilor războinice ale împăratului Traian în Nordul Dunării îl constitue manifestările religioase. Numărul inscripţiilor votive din Dacia se ridică aproape la o treime din numărul total al inscripţiilor de tot felul, iar reprezentările plastice de divinităţi, genii sau figuri mitologice, apoi scenele de sacrificiu, de cult sau cele în legătură cu viaţa de dincolo de mormânt sunt şi ele foarte numeroase.

Imaginea de ansamblu a divinităţilor adorate pe solul Daciei romane, aşa cum aceasta rezultă mai ales din studiul inscripţiilor, căci monumentele figurate au rămas până acum insuficient studiate, iar ştirile literare lipsesc cu totul în această privinţă, oglindeşte destul de fidel împrejurările în care provincia noastră a luat fiinţă şi mai ales pe cele care condiţionează aici alcătuirea romanităţii norddunărene pe ruinele regatului dacic, prăbuşit tocmai când ajunsese la o mai viguroasă închegare a civilizaţiei şi a culturei sale.

Cucerită şi încadrată în imperiu într'o epocă relativ târzie, şi în orice caz într'o perioadă când forţa de expansiune, civilizatoare, şi puterea de asimilare a acestuia ajunsese la desvoltarea maximă, în locul unui proces lent de romanizare, cum s'a întâmplat în provinciile câştigate mai de vreme, în Dacia are loc o transformare rapidă şi profundă atât în domeniul civilizaţiei materiale, cât şi în sfera manifestărilor de ordin spiritual. E o înlocuire bruscă a unor stări de lucruri în bună parte patriarhale cu forme noi de viaţă, materiale şi spirituale, comune lumii romane.

In noua provincie, administraţia romană, civilă şi militară, se instalează dela început pe toată întinderea teritoriului cucerit. Alături de numeroşii funcţionari imperiali care împânzesc dela un capăt la altul noua provincie, îndată după terminarea celui de

al doilea război dacic, adică încă în cursul anului 106, un număr mare de trupe auxiliare, înafară de legiunea XIII Gemina, mai târziu şi V Macedonica, îşi stabilesc garnizoana permanentă în Dacia[1]). Acestora li se adaogă o sumedenie de particulari, oameni de diferite ocupaţii, aparţinând tuturor categoriilor sociale, dar mai ales oameni de afaceri atraşi ca prin vrajă spre provincia din Nordul Dunării, proverbială prin bogăţiile sale şi acum prin perspectiva bunelor aranjamente pe care le oferia. Aceste *infinitae copiae hominum,* expresie retorică a scriitorului de mai târziu Eutropius (VII, 6, 2), ar fi fost aduse în Dacia după mărturia aceluiaşi *„ex toto orbe Romano"*. Studiile privitoare la populaţia Daciei romane, conduse pe baza documentelor epigrafice care ne stau la dispoziţie, au dovedit că afirmaţiile lui Eutropius în această privinţă sunt exagerate ca formulare dar nu fundamental eronate[2]). In adevăr s'a putut dovedi că în Dacia romană coloniştii au venit nu numai din Italia, numărul italicilor la noi ne-

[1]) Vezi C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité,* Bucarest 1945, p. 111, cu bibliografia citată în nota 4.

[2]) Falsă este însă explicaţia pe care *Eutropius,* sau izvorul după care se conduce, o dă acestui fapt: *Dacia enim diuturno bello Decibali viris fuerat exhausta.* Fraza a putut fi pe placul romanticilor „latinişti", susţinători ai originilor pur romane ale neamului nostru, şi a putut fi acceptată ad litteram de către istorici mai vechi sau mai noi, nu mai puţin romantici, cu tot aparatul critic care le însoţeşte argumentarea (e suficient să citez aici pe învăţatul A. Alföldi cu a sa *Daci e Romani in Transilvania,* Budapest 1940 şi *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum,* Budapest 1944), ea se dovedeşte totuşi a nu corespunde adevărului, a fi o explicaţie subiectivă, deci puţin valabilă, a unui scriitor târziu faţă de evenimentul pe care-l comentează. In adevăr cercetările mai noi au reuşit să dovedească prin probe materiale, pozitive, existenţa populaţiei dacice în vremea şi în cuprinsul provinciei Dacia. Materialul doveditor, deşi în parte nepublicat, este depe acum suficient pentru a proba netemeinicia acelora care mai vorbesc şi acum de radicala „exterminare" a Dacilor. Pentru a nu lungi inutil discutarea unei probleme deosebit de importante, dar care nu-şi află locul în studiul de faţă, trimit pe cititor la următoarele lucrări: C. Daicoviciu, *Problema continuităţii în Dacia,* Cluj, 1940 (extras din *Anuarul Inst. de Studii Clasice,* III (1936—1940), cap. III, Continuitatea dacă în Dacia) apoi de acelaş, *La Transylvanie dans l'ant.,* p. 113 sqq. C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan* (Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa, V, 2) Wien-Leipzig 1937 (în special p. 175 sqq.) şi M. Macrea, *Cumidava* în *An. Inst. St. Cl.* IV, p. 234—261.

fiind prea ridicat, şi nu numai din provinciile vecine, ca cele două Moesii sau Pannonia, ci şi din Thracia, ca şi din Dalmatia, din Grecia, mulţi fără îndoială din Orientul greco-roman; tot aşa au venit apoi din provinciile apusene ale imperiului şi chiar din Africa, ca şi din Britannia[1]). Tot aşa trupele, în deosebi cele auxiliare, care au jucat un rol important în opera de romanizare a Daciei[2]), au fost aduse aici din diferite părţi ale imperiului[3]) şi având o compoziţie etnică foarte diversă.

Astfel, la început mai ales, populaţia Daciei romane rezultă a fi fost heterogenă, compusă din elemente aduse sau venite din regiunile cele mai diferite ale imperiului. Populaţia aceasta nouă, cu o compunere atât de cosmopolită, unitară totuşi prin spiritul comun al romanităţii care îi leagă pe toţi, se suprapune populaţiei autohtone alcătuind o suprastructură socială, singura care trăind în obişnuinţa formelor de civilizaţie romană se manifestă punând inscripţii sau ridicând monumente. Populaţia autohtonă în primele timpuri este aproape total copleşită şi eclipsată. Mai târziu ea îşi va câştiga un loc în viaţa provinciei numai în măsura în care va şti să se acomodeze spiritului nou de viaţă şi să-şi însuşească elementele fundamentale ale noii civilizaţii.

In domeniul credinţelor religioase, diversităţii etnice a populaţiei îi corespunde o mare varietate de divinităţi adorate şi de

---

[1]) Vezi C. Daicoviciu, *La Transylvanie*, p. 162 şi urm. Cf. şi M. Macrea, *La vita romana in Transilvania*, Bucarest 1943, p. 36 sq.

Onomastica Daciei a fost supusă unor cercetări mai amănunţite în ultimul timp: A. Kerényi *Die Personennamen von Dazien*, Budapest 1941 (Diss. Pann. I, 9), căruia i-au adus importante corectări I. I. Russu, *Onomasticon Daciae* în *An. Inst. St. Cl.* IV, p. 186—237 şi A. Alföldi în a sa *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, p. 1—60. Cf. şi C. Daicoviciu, *La Transylvanie*, p. 113, nota 1. Dar din simpla catalogare şi categorisire a numelor de persoane după criterii filologice mai mult sau mai puţin sigure nu se obţine totuşi cea mai fidelă icoană a diversităţii etnice a populaţiei din Dacia şi mai ales nu s'a ajuns până acum la stabilirea cât mai precisă a regiunilor de unde veniau coloniştii, indiferent de numele pe care îl poartă, fapt care nu ar fi lipsit de însemnătate.

[2]) Vezi C. Daicoviciu, *La Transylvanie*, p. 110 sqq. Inafară de soldaţii în serviciu activ, veteranii au fost, ca pretutindeni, un factor deosebit de important în procesul de romanizare al Daciei.

[3]) Vezi G. L. Cheesman, *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, Oxford 1914, p. 170 sqq. V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti 1937, p. 208 sqq.

tradiţii de credinţă transpuse pe solul Daciei, care îşi află originile în cele mai deosebite provincii ale imperiului. Dacia a reprezentat din punctul de vedere al credinţelor un câmp deschis nu numai pentru divinităţile comune lumii romane, ci şi pentru cele mai singulare culte regionale, ca şi pentru toate curentele religioase favorite într'o anume epocă. Impunerea acestor culte, oricât de variate, în Dacia a fost uşurată de lipsa cultelor locale, care nu s'au putut alcătui şi nu au putut opune o rezistenţă în domeniul acesta atât de sensibil al credinţelor tocmai din pricina situaţiei dificile în care a fost pusă la început populaţia autohtonă[1]).

Această situaţie iniţială se menţine pe tărâm religios şi mai târziu în Dacia, datorită unor împrejurări care o favorizează. Aşa ar fi de pildă afluxul neîncetat de oameni care se îndreaptă din toate părţile spre Dacia, până ce situaţia ei militară nu devine prea precară. Apoi corpurile de trupă, în deosebi formaţiile auxiliare, alcătuiesc un element de continuă prefacere, fie prin reîmprospătarea dinafară — din patria lor de origine[2]) sau chiar din alte provincii — a efectivelor lor, fie prin stabilirea succesivă în Dacia a noi corpuri de auxiliari. Pe de altă parte, bărbaţi care îşi au domiciliul lor în Dacia, indiferent de originea lor, sunt chemaţi să-şi îndeplinească adeseori serviciul militar sau să execute alte însărcinări înafara provinciei lor. Acolo ei îndrăgesc uneori divinităţi proprii acelor regiuni în care trăiesc un timp oarecare, pentru ca la înapoierea în vechea lor patrie să le aducă cu ei, onorându-le cu sacrificii şi ridicându-le altare. Acesta pare să fie cazul unui adorator al unei divinităţi germanice pe care o studiem mai jos.

Studiile privitoare la cultele din Dacia sunt destul de numeroase[3]). Ele nu sunt însă exhaustive. Iar material epigrafic sau monumental nou continuă să iese la iveală.

---

[1]) Vechile divinităţi ale Daciei preromane nu se impun printre cultele Daciei romane, cum s'a întâmplat cu zeităţile indigene în alte provincii. Numărul acestora în Dacia nu este mare şi ele cu greu se pot recunoaşte sub noile numiri romane, sub care probabil se ascund. Cf. C. Daicoviciu, *La Transylvanie*, p. 153 sqq.

[2]) Un exemplu din epoca Severilor la A. Stein, *Dacien nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus*, Sibiu 1942, p. 5. Vezi şi G. Cantacuzino, *Le recrutement de quelques cohortes syriennes*, extras din *Le Musée belge*, XXXI, 1927, p. 157—192.

[3]) Vezi bogata bibliografie a chestiunii la C. Daicoviciu, *La Transylvanie*, p. 149, nota 1.

O privire statistică asupra cultelor în Dacia romană ne-o oferă — cu toate neajunsurile sale, mai ales în privinţa împărţirii cam arbitrare a divinităţilor — studiul nu prea vechiu al lui Leslie Webber Jones[1]). Majoritatea divinităţilor adorate în Dacia sunt, în chip firesc, cele care alcătuiesc Pantheonul greco-roman. Acestea sunt divinităţile adorate pe tot cuprinsul imperiului roman. Ele alcătuiesc, împreună cu cultul oficial al împăratului şi al Romei, religia romană. Preferinţele, în Dacia, corespunzând poate unor credinţe mai vechi, pentru unele sau altele din aceste culte nu sunt încă pe deplin elucidate. Poate reprezentările plastice vor oferi mai multe indicaţii în privinţa naturii anumitor divinităţi. Dedicanţii divinităţilor romane aparţin tuturor categoriilor sociale.

Alături de aceste zeităţi, pe care le găsim în oricare provincie a imperiului, în Dacia sunt atestate o serie de culte provinciale, care îşi au originea în diferite regiuni ale imperiului şi a căror răspândire, înafara patriei lor, nu este nici uniformă, nici generală. Ele poartă uneori numele lor adevărat, alteori numai epitete specifice pe lângă numele unei divinităţi romane, iar alteori se ascund sub haina unei denumiri curat romane. Apariţia lor în provincia noastră este în strânsă legătură cu felul alcătuirii romanităţii la noi, cu originea împestriţată a coloniştilor, cu poziţia geografică a Daciei şi cu acele împrejurări despre care am spus că facilitează pătrunderea la noi a cultelor străine. Locul de frunte între cultele provinciale îl ocupă aşa numitele culte orientale, cu zeităţi a căror patrie este Asia Mică. Răspândirea lor în Dacia este favorizată de buna primire de care se bucură aceste culte în cele mai multe părţi ale imperiului tocmai în timpul stăpânirii romane în Dacia. Adepţii misticelor culte de multe ori nu sunt orientali[2]).

Paralel cu cultele micro-asiatice pătrund în Dacia divinităţile egiptene[3]). Alte divinităţi şi credinţe vin direct din Sudul

---

[1]) *The Cults of Dacia*, California 1929, extras din *University of California Publications in Classical Philologie,* volume 9, No. 8, p. 245—305.

[2]) C. Daicoviciu în *An. Inst. St. Cl.* I, 1928—1932, p. 82, nota 1 şi *La Transylvanie*, p. 150 sqq. Un studiu monografic despre cultele orientale din Dacia este acela al lui Oct. Floca, *I culti orientali nella Dacia* în *Ephemeris Dacoromana,* VI, 1935, p. 204—239.

[3]) Vezi W. Drexler, *Der Cultus der ägyptischen Gottheiten in*

greco-tracic, iar altele mai dinspre Apus din cercul romano-illyric[1]). Nu lipsesc nici zeii africani[2]).

Tabloul atât de variat al cultelor din Dacia se completează cu divinitățile originare din provinciile apusene ale imperiului. Dintre acestea mai numeroase și mai bine cunoscute sunt zeitățile celtice[3]).

In schimb *divinitățile germanice*, care își au patria în cele două provincii dela Rin, sunt și mai puține la număr și mai puțin cunoscute. Ele abia în ultima vreme au ajuns să fie menționate în lucrările istorico-arheologice care ating și problema religiilor în Dacia romană[4]), deși unele din inscripțiile care amintesc divinitățile germanice fuseseră mai de mult publicate.

Referitor la divinitățile germanice — e vorba de cele atestate prin inscripții și monumente din epoca romană în provinciile dela Rin, nu de credințele Germanilor liberi — suntem as-

---

den Donauländern, Leipzig 1890 și D. O. Popescu, *Le culte d'Isis et de Sérapis en Dacie* în *Mélanges de l'École roum. en France*, 1927, p. 159—209.

[1]) Cf. C. Daicoviciu, *La Transylvanie*, p. 148 cu nota 4 și p. 156. Ele lipsesc din repertoriul lui L. Webber Jones.

[2]) C. Daicoviciu, *Templul Maurilor din Micia* în *Sargetia* II, 1941, p. 127—150. Tot de origine africană este și divinitatea *Dea Caelestis* sau *Caelestis Virgo (=Tanit)* atestată de patru ori în Dacia: C. I. L. III, 992, 993, *A. É.*, XXXII, 1912, p. 51 (=*Arch. Anz.* 1912, c. 531), *An. Inst. St. Cl.* I, p. 87 sq. Altarul dela Apulum (C. I. L. III, 993) e închinat ...*et Genio Carthaginis*.

[3]) L. Webber Jones, *o. c.*, p. 209 sq. enumeră patru zeități celtice. Dintre acestea însă *Baltis* nu este divinitate celtică ci orientală: F. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, [4] Paris 1929, p. 104 și H. Zeiss în *An. Inst. St. Cl.* II, p. 258. In schimb a omis altele: *I. O. M. Bussumarus* (vezi H. Zeiss, *l. c.*), *Suleviae* (despre acestea vezi mai jos). Zeități celtice se ascund și sub numele romane *Dis Pater et Proserpina*, judecând mai ales după reprezentările plastice ale acestora aflate în Dacia: Kuzsinszky B. în *A. É.*, XXVII, 1907, p. 119 sqq. cu fig. 1—3, Téglás *G.*, *ibidem*, p. 386 cu fig. și C. Daicoviciu în *Dacia*, I, p. 229 cu nota 1. De origine celtică, dar ajuns în Dacia prin intermediul unui colonist oriental, este și acel *I. O. M. Bussurigius*, amintit într'o inscripție dela Apulum. In Asia Mică acest cult a fost dus de Galați: C. Daicoviciu în *Dacia*, VII—VIII, p. 306 sq. Cf. H. Zeiss, *l. c.* O nouă dedicație pentru *Quadriviae* provine din Apulum: E. Zefleanu în *Apulum*, II, p. 101.

[4]) C. Daicoviciu, *La Transylvanie*, p. 153, nota 3. In lucrarea lui L. Webber Jones divinitățile germanice nu figurează de loc.

tăzi destul de bine informaţi, în deosebi datorită temeinicelor lucrări ale lui Fr. Drexel[1]) şi S. Gutenbrunner[2]). Ele apar pe monumentele din patria lor fie cu nume de zeităţi romane, însoţite de epietete specifice, adică în *interpretatio romana,* după expresia lui Tacitus (Germania. XLIII, 3) devenită ususală, fie cu denumirea lor enchorică, fie în sfârşit cu nume romane care nu-şi găsesc totuşi corespondentul exact în denumirile divinităţilor romane. Acestea din urmă ascund de fapt, sub un nume roman generic, o serie de zeităţi germanice, culte locale, foarte apropiate între ele. Răspândirea cultelor germanice înafara provinciilor dela Rin — de fapt mai ales înafara Germaniei Inferior, căci în Germania Superior divinităţile germanice sunt foarte rar documentate prin inscripţii[3]) — este foarte redusă. Dacă uneori ne întâmpină totuşi şi în Britannia sau la Roma, ele au fost duse acolo de militari, auxiliari sau *equites singulares,* recrutaţi din Germania, care continuă să jertfească zeilor de acasă. In genere cultele germanice au rămas pe un teritoriu restrâns, şi-au păstrat caracterul lor local, nu au fost acceptate printre divinităţile romane spre a putea fi apoi răspândite pe o arie geografică mai întinsă, deşi închinătorii lor, purtând nume romane, nu par a fi fost totdeauna indigeni. Cu atât mai semnificativă este, pentru starea de lucruri dela noi în domeniul religios, apariţia lor în Dacia. Mai răspândit, cultivat mai ales printre militari, este cultul lui *Hercules Magusanus,* al cărui chip apare şi pe monetele împăratului Postumus (Cohen[2] VI, nr. 129—130).

Inafară de cultele curat germanice, foarte răspândite in provinciile dela Rin sunt divinităţile celtice. Unele din acestea însă au fost identificate aci cu vechi credinţe locale, ceeace explică buna primire de care s'au bucurat printre localnicii dela Rin şi frecvenţa lor în inscripţii şi pe monumente. Cu toată originea lor celtică neîndoielnică, pe solul celor două Germanii ele devin di-

---

[1]) *Die Götterverehrung im römischen Germanien* în *14. Bericht (1922)) des Römisch-germ. Kommission,* p. 1—68.

[2]) *Die germanischen Götternamen der antiken Inschriften,* Halle (Saale) 1936.

[3]) F. Drexel, *Götterverehrung,* p. 39 sqq.

vinităţi germanice. Acesta este cazul cultului *Matroanelor*[1]) şi în parte acela al divinităţii multiple *Suleviae*[2]).

Pentru Dacia s'a făcut afirmaţia că în genere cultele celtice, chiar cele mai pure şi mai sigur aparţinătoare neamului gallic, ca Epona, Campestris, Quadriviae, Baltis, ar fi fost introduse în provincia din Nordul Dunării de către militari originari din provinciile dela Rin[3]). Că ele, deci, ar apărea în Dacia trecute mai întâi prin filiera germanică. Afirmaţia nu pare să fie întru totul adevărată. Ea necesită o verificare mai atentă. In orice caz, noi ocupându-ne de cultele germanice în Dacia ne vom mărgini la divinităţile pur germanice şi la cele care deşi de origine celtică în cele două provincii dela Rin au fost identificate cu vechi divinităţi locale, primind astfel un caracter germanic.

Materialul documentar privitor la cultele germanice în Dacia este relativ redus. O parte din el era cunoscut de multă vreme. El a rămas totuşi strein cercetătorilor care s'au ocupat de cultele germanice în patria lor[4]). La acest material epigrafic, singurul care ne stă la dispoziţie, mai vechiu, putem aduce acum şi mărturia a două inscripţii noi, care se publică cu acest prilej pentru întâia oară.

Hercules Magusanus. E o divinitate germanică de mult recunoscută ca atare[5]). Hercules, sau mai bine zis divinitatea corespunzătoare lui Hercules roman, e amintit de Tacitus (Germania,

---

[1]) Fr. Drexel, *o. c.*, p. 34 sq. şi p. 42 sq.

[2]) Cf. Gutenbruner, *Die germ. Götternamen*, p. 198. Cf. şi C. Daicoviciu, *La Transylvanie*, p. 154. In schimb F. Drexel, *o. c.*, p. 35 sq. se îndoieşte de originea sa germanică şi o înşiră printre cultele celtice la Rin.

[3]) H. Zeiss, în *An. Inst. St. Cl.*, II, p. 258.

[4]) Cea dintâi menţiune şi enumerare a divinităţilor germanice atestate în Dacia la C. Daicoviciu, *La Transylvanie*, p. 153 sq. cu nota 3. (Tot aşa în ediţiile germană şi italiană din 1943).

[5]) Bibliografia mai importantă referitoare la H. M. este următoarea: R. Peter în Roscher's *Lexikon*, I, c. 3018—3020, Haug în *R.-E.* VIII, c. 611 (cf. şi XIV, c. 521); Helm, *Altgermanische Religionsgeschichte*, I, 1913, p. 356 sqq., F. Drexel, *Götterverehrung*, p. 40, S. Gutenbrunner, *Die germ. Götternamen*, p. 60 sq. Teza de doctorat din 1915 la Universitatea din Münster i. W. a lui P. Vasters, *Hercules auf germanischem Boden*, o cunosc numai după un scurt rezumat apărut în *Arch. Anz.* 1920, c. 90—91. Ea pare să fi fost totuşi imprimată la Paderborn în 1922 în *Jahrbuch d. Phil. u. Naturwissensch. Fakultät, Münster i. W.*

c. IX) printre zeii mai de seamă ai Germanilor dinainte de cucerirea romană, căruia ei îi jertfesc animale. In epoca romană H. M. e atestat de numeroase inscripţii în Germania Inferior[1]). Multe din dedicaţii s'au găsit pe teritoriul Batavilor sau au fost consacrate de Batavi, deaceea pe drept H. M. este considerat ca divinitate principală a acestui neam germanic. Chiar epitetul *Magusanus* a fost explicat în legătură cu *Noviomagus*, capitala Batavilor[2]). Dedicanţii sunt în bună parte militari. Cultul lui H. M. a fost introdus deci în mediul militar local[3]) şi tot prin soldaţi a fost purtat înafara provinciei renane. In adevăr, dinafara Germaniei Inferior se cunosc două dedicaţii, una dela Roma (C. I. L. VI, 31.162) datorită unor *equites singulares Batavi*[4]), alta din Britannia (C. I. L. VII, 1090) pusă tot de un militar din *ala Tungrorum*. Tot în mediul militar îl întâlnim pe H. M. şi în Dacia.

Cea dintâi menţiune a lui H. M. în Dacia o avem într'o inscripţie dela Ciumăfaia (jud. Cluj) publicată de A. Buday[5]). Textul e următorul: *Deo Invicto Herculi Magusano pro salute sua et suorum P(ublius Ael(ius) Maximus <a> a mil(itiis) v(otum) s(olvit) l(ibens) (m(erito)*. Editorul inscripţiei credea că are de a face cu o divinitate orientală al cărui nume îl explică în legătură cu oraşul Magusa din Arabia[6]). E clar însă că divinitatea căreia este închinat altarul acesta este binecunoscutul H. M. germanic[7]).

---

1) O înşirare a lor o dă S. Gutenbrunner, *o. c.*, p. 220 sq. Din această listă lipsesc doar inscripţiile din Dacia.

2) S. Gutenbrunner, *l. c.*

3) P. Vasters, *l. c.*, referindu-se desigur la inscripţia C. I. L. XIII, 8010 crede că H. M. a fost admis oficial ca zeu protector al lazaretului soldaţilor legiunei I Minerva din Bonn.

4) In inscripţie aceşti *equites singulares* îşi spun *cives Batavi sive Thraces, adlecti ex provincia Germania Inferiore*. După interpretarea lui G. G. Mateescu în *Ephem. Dacoromana*, I, 1923, p. 186 ei sunt Batavi care înainte de a fi duşi la Roma făcuseră parte dintr'o *ala* sau *cohors Thracum* din Germania Inferior. Cf. şi Liebenam în *R.-E.* VI, c. 318.

5) In *Dolgozatok*—Cluj, II, 1911, p. 266 sqq. Incripţia e reprodusă şi în *Arch. Anz.*, 1912, c. 529. de G. Finály.

6) G. Finály, *l. c.*, nu se pronunţă asupra naturii zeului, mulţumindu-se să noteze că el „erscheint hier in Dazien zum erstenmal".

7) Inscripţia a rămas cu toate acestea până în ultimii ani nerelevată. E necunoscută atât lui F. Drexel, cât şi lui S. Gutenbrunner.

De remarcat sunt în inscripţia dela Ciumăfaia epitetele *deus* şi *invictus*, care se întâlnesc acum pentru întâia dată pe lângă H. M. In toate celelalte dedicaţii cunoscute până acum, din Germania Inferior, ca şi în cele două inscripţii dela Roma şi din Britannia, divinitatea e numită simplu Hercules Magusanus. Tot aşa apare numele lui pe monetele lui Postumus[1]). Cinstirea lui cu cele două epitete trebuie atribuită dedicantului dacic, prin contaminare cu alte divinităţi sau ca urmare a unui proces de syncretism religios.

Cultul lui Hercules e foarte răspândit şi popular în Dacia[2]).

Lipseşte şi la L. Webber Jones. Ocazional recunosc pe H. M. din aceastâ inscripţie ca divinitate germanică I. I. Russu în *An. Inst. St. Cl.*, III, p. 327 în nota 2, A. Kerényi, *Die Personennamen*, p. 12, sub nr. 97 şi C. Daicoviciu, *La Transylvanie*, p. 154, în notă.

[1]) Vezi S. Gutenbrunner, *o. c.*, p. 220 sq.

[2]) Vezi J. Toutain, *Les cultes païens dans l'empire romain*, I, Paris 1907, p. 407 sqq. L. Webber Jones, *The Cults of Dacia*, p. 265 sq. La cele 39 dedicaţii din Dacia cuonscute lui L. Webber Jones s'ar mai putea adăoga acum alte câteva altare dela *Micia* (G. Téglás în *Klio*, X, 1910, p. 498, nr. 4. = C. Daicoviciu în *An. Inst. St. Cl.* I, p. 84, nr. 2: între multe alte divinităţi), *Potaissa* (Hercules Invictus:: I. I. Russu în *An. Inst. St. Cl.* III, p. 327) şi *Romula* (D. Tudor, *Oltenia romană*, Bucureşti 1942, p. 335 nr. 67). Se obţine astfel pentru Dacia un total de 43 dedicaţii lui Hercules (singur sau împreună cu alte divinităţi romane sau orientale).

S'a presupus că frecvenţa cultului lui Hercules în Dacia s'ar datora identificării acestuia cu o mai veche divinitate dacică (L. Poinssot, *Inscriptions de Bulgarie* în *Mémoires de la Soc. nat. des ant. de France*, LX, 1899, p. 348 şi urm.; tot aşa V. Pârvan, *Getica*, Bucureşti 1927, p. 145 sq., cf. şi G. Kazarow, *Zur Religion der alten Thraker* în *Klio*, IV, 1904, p. 116 şi G. G. Mateescu în *Eph. Dacoromana* I, 1923, p. 242) ceeace nu s'a putut încă dovedi: J. Toutain, *o. c.*, p. 408, G. Kazarow în *R.-E.* VI A, c. 520 şi în acelaş sens I. I. Russu în *An. Inst. St. Cl.* III, p. 328. G. Kazarow, *l. c.*, explică răspândirea cultului lui Hercules în Dacia romană, în parte şi în Moesia, în legătură cu numeroasele dedicaţii dela Băile Herculane (ad Mediam), unde Hercules era adorat ca zeu al izvoarelor termale şi zeu vindecător. Adăogăm că alte altare îi sunt închinate lui Hercules şi la Germisara şi Aquae, unde deasemenea erau cunoscute izvoarele termale tămăduitoare (C. I. L. III, 1394, 1402, 1406). Cum însă mulţi dintre închinătorii lui Hercules în Dacia sunt militari sau oficiali civili, răspândirea cultului său în provincia noastră a putut fi favorizată şi de rolul preponderant pe care acest zeu îl câştigă în armata romană şi printre funcţionarii imperiali începând mai ales cu împăratul Commodus: vezi M. Rostov-

ca şi în alte provincii de altfel. Dintre numeroasele epitete cu care este gratificat acest zeu roman în inscripţiile din Dacia cel mai des întâlnit este acela de *invictus*[1]). O apropiere între H. M. şi Hercules roman şi trecerea epitetului de *invictus* şi asupra lui H. M. ar fi deci uşor de înţeles. Celălalt epitet însă, *deus*, este mult mai rar pentru Hercules. In Dacia o singură dată Hercules e numit *deus*. (C. I. L. III, 1024)[2]). Dar niciodată el nu se intitulează la noi *deus invictus*[3]). In schimb cele două epitete sunt caracteristice pentru Mithras, cel mai răspândit în Dacia dintre divinităţile orientale. Sunt aproape singurele lui apelative[4]). Ele se întrebuinţează şi fiecare în parte, dar de cele mai multe ori se găsesc reunite pe lângă numele lui Mithras sau Sol.[5]). Mithras este *deus invictus* prin excelenţă[6]). Aşa încât o contaminare sau mai degrabă un syncretism între H. M. depe altarul dela Ciumăfaia şi Mithras e necesar să presupunem.

---

zev, *Storia economica e sociale dell'impero romano,* Firenze 1933, p. 454 sq., cf. şi A. v. Domaszewski, *Die Religion des röm. Heeres,* Trier 1895, p. 46 sq. şi R. Peter în Roscher's *Lexikon*, I, c. 2987 sqq.

[1]) C. I. L. III, 877—8, 1028—9, 1340, 1394, 1402, 1569—71, *An. Inst. St. Cl.* III, p. 327. Originea cultului lui Hercules Invictus (sau Victor) este la Roma, de unde se răspândeşte în Italia, ca şi în provincii: R. Peter în Roscher's *Lexikon,* I, c. 2901—2940 şi 2982 sqq., Haug în *R.-E.*, VIII, c. 560 sqq. Pentru cultul lui H. I. în Thracia vezi G. Kazarow în *R.-E.*, VI A, c. 519 sq. Dela Madara în Bulgaria se cunoaşte un frumos relief reprezentând pe H. I.: *Arch. Anz.* 1911, c. 367 sq.

[2]) Exemplele pentru toată lumea romană le dă D. Vaglieri în Ruggiero, *Diz. epigrafico,* II, p. 1717.

[3]) Foarte rar se întâlnesc cele două epitete pe lângă numele lui Hercules şi în restul imperiului. Chiar şi atunci orânduirea epitetelor diferă: *Deus Hercules invictus* (C. I. L. VI, 315, 317, XII, 4316, VII, 924) sau *Hercules invictus deus* (C. I. L. V, 5593). O singură dată un altar din Britannia e închinat lui *Deus invictus Hercules* (C. I. L. VII, 986).

[4]) L. Webber Jones, *o. c.*, p. 268 sq. şi Oct. Floca, *I culti orientali nella Dacia* în *Ephem. Dacoromana* VI, 1935, p. 215 sq.

[5]) C. I. L. III, 1109, 1110, 1120, 7662, 7686, 7728, 7729, 7779, 7951, *Arch.-ep. Mitt.* XVIII, p. 200; D. Tudor, *Oltenia romană,* Bucureşti 1942, Suppl. epigr., nr. 65, 66, 170; *Dacia,* III-IV, 1927—1932, p. 622, nr. 2—3.

[6]) Uneori se pare că e suficient ca închinarea să se facă lui *deus invictus,* fără a mai da şi numele zeului: aşa de pildă pe un altar din Museul din Cluj publicat de C. Daicoviciu în *An. Inst. St. Cl.* I, 2, p. 60. Un alt altar dela Potaissa (C. I. L. III, 879) e închinat *Invicto,* subînţeles *Mithrae.* In schimb inscripţüa C. I. L. III 7686, citată de L. Webber Jones, o. c., p. 286 trebuie completată în *deo invicto Mithrae.*

Data inscripţiei nu poate fi stabilită cu precisie. In orice caz ea nu poate fi anterioară domniei lui Septimiu Sever, căci termenul *a militiis* abia din timpul acestui împărat începe să devie usual (vezi mai jos). Aceasta era şi părerea lui A. Buday[1]). Datarea aceasta e confirmată acum de rezultatele obţinute prin săpăturile recent executate în apropierea locului unde se descoperise în 1911 altarul lui P. Aelius Maximus (împreună cu alte cinci altare ridicate de un alt personaj). Cu prilejul ultimelor cercetări Székely Z. a reuşit să desgroape ruinele unei *villa rustica* care aparţinuse familiei lui P. Aelius Maximus[2]). Singura monetă aflată în cursul acestor săpături este una a lui Septimiu Sever. După autorul săpăturilor clădirea a fost deci ridicată „vers la fin du II-ème siècle, ou au commençement du III-ème siècle p. J. C."[3]), ceiace concordă cu datarea propusă pentru altarul lui P. Aelius Maximus.

Sfârşitul secolului II şi începutul veacului III este însă tocmai timpul când curentul syncretist se manifestă cu mai multă vigoare în Dacia[4]). Cultul zeului germanic H. M., transplantat pe solul Daciei mai mult prin capriciul dedicantului P. Aelius Maximus şi lipsit aici de orice tradiţie, se preta de minune la apropierea de cel mai seducător dintre zeii orientali, de Mithras. Atribuirea epitetelor *deus* şi *invictus* lui H. M., pe care acesta niciodată nu le poartă în patria lui, constitue, cred, o dovadă neîndoielnică a contaminării, conştiente sau nu, între cele două divinităţi,

1) *Dolgozatok*—Cluj, II, 1911, p. 218 şi 273.

2) Székely Zoltán, *Jegyzetek Dácia történetéhez — Notice sur l'histoire de la Dacie*, Sft. Gheorghe, 1946, p. 5—8.

3) Székely Z., *o. c.*, p. 50.

4) Pentru Dacia vezi C. Daicoviciu, *Contribuţii la syncretismul religios în Sarmizegetusa* în *An. Inst. St. Cl.* I, p. 81—88. Inscripţiile care se publică acolo sunt toate dela sfârşitul sec. II şi din sec. III. Vezi şi C. Daicoviciu, *La Transylvanie*, p. 151 sq. Pentru răspândirea cultelor orientale în întreg imperiul şi syncretismul religios pe care îl provoacă vezi înafară de celebra lucrare a lui Fr. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme roman*, Paris 1929 şi J. Toutain, *Les cultes païens dans l'empire romain*, II, p. 224 şi următoarele şi K. Latte, *Die Religion der Römer und der Synkretismus der Kaiserzeit*, Tübingen 1927 (mie inaccesibile). Pentru o mai uşoară lămurire a cuvântului syncretism şi a fenomenului religios denumit astfel trimit la capitolul introductiv *Synkretismus und Mysterienreligion* din cartea lui H. Gressmann, *Die orientalischen Religionen im hellenistisch-römischen Zeitalter*, Berlin—Leipzig 1930.

atât de diferite ca origine. Nu putem şti în schimb în ce măsură dedicantul se va fi gândit şi la Hercules roman.

Dacă faptul expus mai sus, privitor la o confusă împerechere a lui H. M. cu Mithras, eventual şi cu Hercules roman, poate să fie adevărat, atunci obţinem o mai clară indicaţie şi în privinţa persoanei dedicantului, de care vom avea prilejul să ne ocupăm şi mai jos. A. Buday îl credea pe P. Aelius Maximus oriental, pentru că în mod neiertat de greşit, chiar pentru timpul când scria, pe H. M. îl socotia un zeu oriental, ca atâţia alţii atestaţi în Dacia, pornit din oraşul Magusa din Arabia. In schimb A. Kerényi[1]), recunoscând originea germanică a lui H.M., presupune că şi dedicantul P. Aelius Maximus ar fi originar din Germania romană. Nimic nu îndreptăţeşte însă o atare presupunere. Numele lui curat roman nu oferă nici un indiciu în privinţa originii sale etnice. Dar faptul că după ce îşi îndeplineşte serviciul militar, trecând prin cele trei grade cuvenite unui cavaler roman *(a militiis)*, se aşează lângă Napoca unde posedă o proprietate rurală şi unde îşi clădeşte o *villa rustica*, nu arată de loc că el ar fi originar dinafara provinciei noastre. Dacă cu toate acestea dedicantul ar fi fost german de origine, apoi la nici un caz el nu ar fi făcut confuzia între un zeu al neamului său şi o divinitate orientală. Dacă, cedând gustul prevalent în vremea sa, consimte totuşi la această contaminare, faptul acesta constitue pentru noi o dovadă elocventă că P. Aelius Maximus nu era de neam germanic. Mult mai firesc este să presupunem că fostul cavaler roman era originar din Dacia, din Napoca sau din împrejurimile sale. Ne îndeamnă la această presupunere chiar numele dedicantului, căci este cunoscută frecvenţa *Aelii*-lor la Napoca, după numele împăratului Hadrian care acordă oraşului dreptul de *municipium* (cf. M. Fluss în *R.-E.*, XVI, c. 1693). Imbrăţişând ca ofiţer cariera militară, la care îi dădea dreptul calitatea sa de cetăţean roman şi de cavaler, soarta îl va fi dus tocmai în provinciile germanice dela Rin, unde îşi va fi exercitat cele trei comenzi cu care putea fi însărcinat potrivit rangului său şi care constituiau aşa numita *mlilitia equestris*, adică *praefectus cohortis, tribunus legionis* şi *praefectus alae*[2]). Numai aici, în provin-

[1]) *Die Personennamen*, p. 12, sub nr. 97.

[2]) A. v. Domaszewski, *Die Rangordnung des röm. Heeres*, Bonn 1908, p. 122 sqq.

ciile germanice, P. Aelius Maximus, pornit din Dacia, putea să facă cunoştinţă cu zeul germanic H. M., despre care am arătat că era o divinitate familiară militarilor din provincia Germania Inferior. Veneraţia pentru acest zeu, cunoscut în una din garnizoanele depe Rin, a păstrat-o şi după încheierea carierei militare şi întoarcerea sa la proprietăţile din Dacia. Căci altarul închinat lui H. M. în *villa rustica* dela Ciumăfaia a fost ridicat după împlinirea carierei militare, după cum arată titlul *a militiis* pe care şi-l dă în inscripţie. In Dacia însă H. M. era un zeu strein şi necunoscut. Aici primatul îl deţineau alte divinităţi romane sau orientale. Sub influenţa tradiţiilor locale, P. Aelius Maximus a putut să apropie pe zeul său adus din provinciile dela Rin, de alte divinităţi salvatoare. Deaceea el gratifică pe H. M. cu epitete de împrumut, care nicicând nu-i sunt acordate în patria lui de origine. Apropierea lui H. M. de alte divinităţi era posibilă în Dacia, pela sfârşitul secolului II, pe de o parte sub impulsul puternic al tendinţei generale spre syncretism religios, pe de altă parte din pricină că dedicantul nu-l considera pe H. M. ca un zeu naţional, al patriei sale natale, care în sufletul său fie păstrat nealterat, ca simbol al unei credinţe paterne, ci îl socotia pe H. M. ca pe un zeu oarecare, de care îl lega doar amintiri personale şi o preferinţă subiectivă. E adevărat că acelaş P. Aelius Maximus se închină şi altor divinităţi germanice (vezi mai jos), dar tot el ridică la Napoca un altar lui I. O. M. (C. I. L. III, 855).

Oricât de curioasă ar părea ivirea în Dacia a cultului lui H. M., exemplul discutat mai sus nu rămâne singurul. H. M. ne întâmpină pentru a doua oară în Dacia într'o inscripţie inedită, pe care o facem cunoscută cu acest prilej.

Altar din piatră calcaroasă *(fig. 1)*. A fost descoperit cu prilejul unor sondagii executate de G. Pintea în 1937 la castrul roman dela Gherla[1]). Se păstrează în colecţia Institutului de Studii Clasice

---

[1]) Săpături arheologice au întreprins la castrul roman dela Gherla I. Ornstein, E. Orosz şi G. Pintea. Cunoaştem numai rezultatele primilor doi: I. Ornstein, *Die römische Niederlassung bei Szamos-Ujvár* în *Arch.-ep.-Mitt.* XIV, 1891, p. 168—180; idem, *Ausgrabungen bei Szamosujvár* în *ÖJh.* VI, 1903, Bbl. c. 109—120; idem, *Jelentés a Szamosujvár melletti romai castellum keleti oldalának ásatásáról*, extras din *A szolnok-dobokamegyei irodalmi, történelmi és ethnographiai társulat 3-ik évkönyvéből*, 1903 (cf. acelaş în *A. É.*, XXII 1902, p. 76—78 şi G. Finály, *ibidem*, p. 336—338); idem, *Vom römischen Kastell bei*

din Cluj (IN. 1588). Altarul, de formă paralepipedică, are următoarele dimensiuni: înălţime 0,85 m., lăţime 0,50 m., grosime 0,32 m. Câmpul inscripţiei: 0,50×0,41 m. Inălţimea literelor 5,5 cm. Soclul şi frontonul au profilul simplu, fără ciubucuri. Frontonul iese înafară cu 5 cm., faţă de câmpul inscripţiei şi se termină cu o fâşie lată de 7 cm., sculptată cu diverse simboluri. La mijloc un fruct (?) cu bobiţe, între două palmete striate. De o parte şi de alta urmează câte o rozetă. Cea din stânga are cinci petale, cea din dreapta şase. La colţul din stânga trei frunze de palmier, în chip de acrotere, aşezate cu vârful în jos, nu în sus cum se obişnuieşte. Acelaş motiv se repeta şi în colţul din dreapta, deteriorat. Altarul a suferit numeroase avarii, mai ales în partea de jos. Inscripţia este şi ea mutilată pe unele locuri, ultimele litere sunt şterse aproape cu totul, dar se poate citi fără dificultate.

Fig. 1. — Altarul dela Gherla.

H E R C V L I·
M A G V S A N O·
A V R· T A T O S T
A T O R· A L E· II
P A N N· V [S·L·]
[M]

Lectura: *Herculi Magusano Aur(elius) Tato stator al(a)e II Pann(oniorum) v(otum) [s(olvit) l(ibens) m(erito)].*

Szamos-Ujvár în *ÖJh.* XI, 1908, p. 207. E. Orosz, *Jelentés a szamosujvári romai Castellum praetoriumának ásatásáról*, Szamosujvár 1907. Mai vezi despre castrul dela Gherla G. Finály în *A. É.* XXVI 1906, p. 37—39 şi V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti 1937, p. 135 sq. Nu au fost publicate încă rezultatele săpăturilor întreprinse de G. Pintea în 1937.

Ductul literelor este regulat. Ligaturile sunt numeroase: M şi A în r. 2, A şi N în r. 2, A şi V în r. 3, A şi L în r. 4, A şi N în r. 5.

Această a doua închinare din Dacia către Hercules Magusanus e făcută, spre deosebire de altarul dela Ciumăfaia, în aceiaşi termeni utilizaţi în dedicaţiile dela Rin: numele zeului e invocat fără epitete. Formula de încheiere este cea mai obişnuită atât în Dacia, cât şi în alte provincii.

Dedicantul, *Aurelius Tato,* apare acum pentru întâia dată în inscripţiile din Dacia. Dar cognomenul neroman *Tato* îl cunoaştem din alte două inscripţii dacice dela Bologa (C. I. L. III, 843) şi Cigmău (C. I. L. III 7880). H. Krahe[1]) înşiră acest nume printre cele sigur illyrice[2]). Dar A. Holder[3]) se întreabă dacă numele nu este şi celtic. Exemplele citate de el sunt însă amestecate, luate şi din lumea celtică şi din cea illyrică. O mai bună precisare a originilor acestui nume se poate obţine urmărind răspândirea lui geografică. Procedând astfel se pot distinge două cercuri în care apare numele Tato, unul illyric şi celalalt vest-celtic.

Pentru cercul illyric decisivă este apariţia numelui Tato în două inscripţii din Dalmaţia: un *Tato Post(umi)* la Prahovo (C. I. L. III 8095) şi un *Tato fil(ius)* într'o inscripţie dela Strazine (C. I. L. III 2749=9802). Deasemenea un pretorian dela Roma, *Aurelius M. f. Fl(avia) Tato,* este originar din Siscia (C. I. L. VI, 32640), deci tot din regiune illyrică. Tot illyri vor fi fost *Ael(ius) Tato* şi *C. Iul(ius) Tato* atestaţi în Dacia. Alte persoane purtând cognomenul Tato sunt amintite în inscripţiile dela Roma (C. I. L. VI, 643, 1051, 3227 şi XIV, 656). Un *Tato pater* e atestat de o inscripţie din Albano (C. I. L. XIV, 2256). Toţi aceştia aparţin cu probabilitate cercului illyric.

Numele Tato exista însă şi la Celţii din Vest. Un *Tato* fiu al lui *Icarus* e amintit împreună cu fraţii săi *Banira et Doninda et Daedalus* pe un altar închinat *Suleis suis* la Boix de Vaux, în

---

1) *Lexikon altillyrischer Personennamen,* Heidelberg 1929, p. 111.

2) Tot aşa I. I. Russu în al său *Onomasticon Daciae* în *An. Inst. St. Cl.* IV, p. 205 sq. Vezi şi R. Vulpe, *Gli Illiri dell'Italia imperiale* în *Eph. Dacoromana* III 1925, p. 157 cu nota 2. A. Kerényi nefăcând deosebirea între numele illyrice şi celtice înşiră pe cei doi *Tato* din Dacia în categoria de nume illyro-celtice: *Die Personennamen,* nr. 1728—1729.

3) *Altceltische Schprachschatz,* II, Leipzig 1897, c. 1752 sq.

apropiere de Lausanne, deci în teritoriu celtic aparţinând provinciei Germania Superior (C. I. L. XIII 5027). Dela *Mogontiacum*, în Germania Superior, este originar pretorianul *Ael(ius) Tato*, atestat la Roma (C. I. L. VI 32526). Un alt pretorian dela Roma, *C. Cornelius C. f. Off. Tato* (C. I. L. VI 526) este originar din Hispania, dela *Tarraco*. Aceste trei exemple sunt suficiente pentru a ne convinge că de fapt numele Tato era usual deopotrivă şi la Celţi.

Alte variante sau derivate ale numelui Tato (Tatto, Tatus, Tattus, Tatu-nis, Tata, Tatta, etc.) sunt deasemenea atestate atât la Illyri, cât şi la Celţi[1]).

Cine este acum şi cărui neam aparţine *Aur(elius) Tato*, închinătorul lui H. M. din inscripţia dela Gherla?

Ala II Pannoniorum, în care Aurelius Tato îndeplineşte funcţiunea de *stator*, este de mult cunoscută ca staţionând în Dacia. Despre ea se ştie că a participat la răsboaiele lui Traian cu Dacii şi după terminarea lor rămâne în provincia cucerită, stabilindu-şi garnizoana la Gherla, unde se menţine până la evacuarea trupelor romane din Dacia, când se pare că s'a fixat la Oescus. După cum arată numele pe care-l poartă, această trupă de călăreţi a fost alcătuită iniţial din Pannoni, probabil încă în prima jumătate a veacului I, dar ştiri precise despre existenţa ei avem abia mai târziu, în preajma răsboaielor cu Dacii, când ea făcea parte din armata Moesiei Superior (C. I. L. XVI, nr. 39, 46 şi 54[2]).

In privinţa compunerii etnice a trupei în cursul staţionării sale în Dacia ştirile existente sunt insuficiente. Cele câteva nume de decurioni sau de veterani atestate de inscripţii nu ne pot oferi indicii sigure, ele fiind nume curat romane[3]). Totuşi faptul că

---

[1]) Vezi H. Krahe, A. Holder şi R. Vulpe, *l. c.*

[2]) Vezi toate ştirile despre ala II Pannoniorum la Cichorius în *R.-E.* I, c. 1254 sq., V. Christescu, *Istoria militară a Daciei*, p. 181 şi mai ales la W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dacien von Augustus bis Gallienus*, Berlin 1938, p. 60—62.

[3]) Un *M. An . . . dec. alae II Pa . . .* e atestat la Gherla (C. I. L. III, 12542), *C. Antonius Crispinus vet. ex dec.(alae) Pa(nnoniorum)* e amintit în două inscripţii la Micia (C. I. L. III 1375 şi *Sargetia* I, p. 65), *T. Fl. Longinus vet. ex dec. alae II Pann.* la Apulum (C. I. L. III 1100), iar un *eques al(ae) II Pannonior(um), M. Verpidius Silvanus* e documentat la Sarmizegetusa (C. I. L. III 1483).

acest corp de trupă s'a recrutat la început din Pannoni, care-i dau numele, şi că apoi timp de câteva secole el a staţionat fie în partea nordvestică a Moesiei Superior, fie pentru lungă vreme în Nordul Daciei, de unde se mută apoi din nou în S. Dunării la Oescus, ne obligă să presupunem că elementul illyric era precumpănitor în compunerea soldaţilor care au alcătuit efectivul combatant al acestei ale, la care în epoca de după Hadrian mai ales se vor fi adăugat fără îndoială şi elementele locale recrutate chiar în Dacia. Această supoziţie dedusă din istoria, incompletă desigur, a trupei de călăreţi din Dacia se referă însă în primul rând la soldaţii de rând ai formaţiei auxiliare, ea nu priveşte şi pe ofiţerii de diferite grade, care puteau fi aduşi în Dacia să exercite o comandă cuvenită gradului şi situaţiei lor din oricare parte a imperiului, pentru ca după împlinirea stagiului să pornească iarăşi spre alte misiuni. In deosebi situaţia aceasta este documentată pentru *praefectus alae*[1]).

Aurelius Tato, fiind şi el un *officialis,* de rang mai mic e adevărat, cu toate că numele său e frecvent la Illyri, nu pare totuşi să fie de neam illyric. Ceeace se opune mai ales unei atari repartiţii etnice, este faptul că el se închină lui H. M., unei divinităţi germanice care nu este atestată până acum la Illyri nici măcar incidental. E mult mai firesc deci să-l socotim pe *Aurelius Tato* ca celt din Vest. Numele *Tato,* după cum am arătat, e tot aşa de răspândit la Celţi ca şi la Illyri. Bănuim că înainte de a veni in Dacia *Aurelius Tato* a servit în armata uneia din cele două provincii germanice, mai degrabă poate în aceia a Germaniei Inferior, unde cultul lui H. M. este la el acasă, la populaţia civilă ca şi printre militari. Numai aici, la Rin, *Aurelius Tato* putea să devină adeptul divinităţii germanice H. M. Dealtfel nu este de loc exclus ca el însuşi să fie originar din una din cele două Germanii romane. Căci Germania Superior cuprindea şi regiuni locuite numai de seminţii celtice, cum este teritoriul Helvetiilor, unde am întâlnit un alt *Tato,* adorator al divinităţii celto-germanice *Sulc-*

---

[1]) Dintre foştii *praefecti* ai alei dela Gherla cunoaştem bine cariera a doi dintre ei: *T. Varius Clemens,* din Celeia în Noricum, ajuns *procurator Augusti* în mai multe provincii (C. I. L. III, 5211—5215, cf. Ritterling, *Fasti des röm. Deutschland,* Wien 1932, p. 103 sq. şi W. Hüttl, *Antonius Pius,* II, Prag 1933, p. 72 sq.) şi *T. Petronius Priscus,* atestat epigrafic la Ostia unde îndeplinia funcţiunea de *procurator Augusti ferrariarum et annonae Ostis* (Dessau 1442).

viae (C. I. L. XIII, 5027), iar Germania Inferior, patria cultului lui H. M., e împănată și ea de elemente celtice care ocupă regiuni întregi din această provincie, cum este de pildă neamul celtic al Treverilor, care locuia pe malul stâng al Rinului între *Mogontiacum* și *Bonna*[1]). Chiar cognomenul *Tato* este atestat la acești Treveri depe Rin, căci Trever trebuie să fi fost pretorianul dela Roma *Aurelius Tato* originar din Mogontiacum (C. I. L. VI, 32526). Iată cum *Aurelius Tato* dela Gherla poate să fie și el un Trever sau un celt oarecare din Germania Inferior. Detașat pentru a servi ca *stator* într'un corp de auxiliari, atât de departe de locul lui natal, *Aurelius Tato*, așa cum fac Batavii dela Roma și acel *Valerius Nigrinus duplicarius* in *ala Tungrorum* depe limesul britannic (C. I. L. VII, 1090), ridică un altar zeului său protector, lui H. M. Dedicația e redactată în termeni simpli, așa cum sunt toate închinările către H. M. în patria lui de origine. Nici un epitet de împrumut sau contaminator, ca pe altarul dela Ciumăfaia, nu se adaugă la numele divinității. Ceeace iarăși arată că dedicantul nu e un închinător întâmplător al lui H. M., ci un fidel adorator al zeului său de acasă.

Cât privește funcțiunea de *stator* pe care *Aur. Tato* și-o indică în inscripție, ea nu este necunoscută. In epoca imperială acești *statores* sunt cunoscuți ca *officiales* făcând parte din statul-major, *officium*, al legatului de legiune, cât și al prefectului unei ale, *praefectus alae*[2]). *Statores alae* sau *statores praefecti alae* sunt menționați în abia cinci inscripții până acum[3]). Altarul dela Gherla adaugă deci un nou exemplu epigrafic clar la această scurtă listă, iar pentru Dacia el aduce cea dintâi mărturie epigrafică a unui *stator alae*[4]).

---

[1]) Cf. F. Drexel, *Götterverehrung*, p. 6 sq. Despre Treveri vezi articolul lui Rau în *R.-E.* VI A, c. 2301 sqq. Acesta îi consideră pe Treveri ca populație mixtă, celto-germanică („keltisch-germanisches Mischvolk"). Un studiu despre populația din provinciile germanice în epoca romană este acela, criticat, al lui I. Scharf, *Studien zur Bevölkerungsgeschichte der Rheinlande auf epigraphischer Grundlage*, Berlin 1938. Despre populația din teritoriul Treverilor p. 40 sqq., cu graficele dela p. 62—63.

[2]) A. v. Domaszewski, *Die Rangordung*, p. 39, 74 și 55.

[3]) C. I. L. III, 4369, 4379, 4381 din Pannonia Superior, III, 12356 din Moesia Inferior și XIII, 8670 = *Germania Romana* III, p. 35 și pl. X, 1 din Germania Inferior.

[4]) In inscripțiile de până acum o singură dată mai e atestată

In privinţa atribuţiilor acestor *statores* rămâne oarecare îndoială. In genere se crede însă că ei ar fi avut în cadrul comandamentului unei *ala* atribuţii de justiţie militară şi poliţieneşti[1]).

Cu aceste două exemple — altarele dela Ciumăfaia şi dela Gherla — cultul lui H. M. rămâne definitiv şi sigur atestat în Dacia. Cele două inscripţii dacice se adaugă la celelalte 12 — dacă facem abstracţie de monete şi brăţări — cunoscute până acum din Germania Inferior sau dinafara acesteia[2]). Apariţia cultului lui H. M. în Dacia nu poate să constitue pentru noi o supriză, dimpotrivă ea vine, am spune, aproape firesc.

Mai întâi, după cum am afirmat mai sus, Dacia este locul de întâlnire al celor mai diverse culte, venite din Orient, ca şi din Vest. Aşa încât atestarea, acum, şi a cultului lui H. M. nu face decât să întăreacsă acest punct de vedere privitor la diversitatea credinţelor care se încrucişează pe pământul Daciei romane.

Pe de altă parte, H. M. este divinitatea germanică care, fără a fi cea mai populară pe malurile Rinului, a putut fi socotită ca cea mai reprezentativă pentru credinţele religioase ale populaţiei din Germania romană, dovadă că împăratul Postumus (258—267) care voia să întemeieze un imperiu apusean sprijinindu-se mai ales pe elementele germanice[3]), îi pune chipul, însoţit de legendă, pe reversul monetelor sale. Acest zeu local a ieşit din mediul strict autohton şi a pătruns în rândurile militarilor de toate categoriile, din Germania Inferior cel puţin, chiar printre soldaţii din legiuni (vezi mai sus). Dintr'o divinitate pur locală H. M. ajunge un zeu prin excelenţă al militarilor din garnizoanele depe Rin.

Din mediul militar local H. M. uşor a putut fi apoi purtat spre alte regiuni ale imperiului, odată cu detaşarea de unităţi sau de militari izolaţi de aici în alte provincii sau prin soldaţii care se recrutau de aici pentru unităţile de Germani staţionate aiurea. Aşa se explică atestarea cultului lui H. M. la Roma, ca şi în Britannia. Şi pe aceeaşi cale acest cult ajunge până în Dacia.

---

formula *stator alae* (urmează numele alei): C. I. L. III, 4379. Intr'o altă inscripţie se spune *stator praefecti alae* (C. I. L. III, 4369), iar în alte trei cazuri funcţiunea e numită simplu *stator*, subînţeles *alae* sau *praefecti alae*.

[1]) A. v. Domaszewski, *Die Rangordung*, p. 28, 39, 74, R. Cagnat, art. *stator* în Daremberg-Saglio, *Dict. d. ant.* IV, p. 1469, Lammert, art. *stator* în *R.-E.* III A, c. 2228 şi Kübler, *ibidem*, art. *statores*.

[2]) Lista lor la Gutenbrunner, *Götternamen*, p. 220 sq.

[3]) A. v. Domaszewski, *Geschichte der rom. Kaiser*, II, p. 303.

Indată după cucerirea Daciei şi încadrarea ei în imperiu, legături fireşti se stabilesc între provincia nou creiată de împăratul Traian şi ţinuturile apusene depe Rin.

Chiar lui Traian i se atribuie construirea unui drum care unia Gallia de Pontul Euxin, după mărturia lui S. Aurelius Victor *(liber de Caes.*, c. 13: *et inter ea iter conditum per feras gentes, quo facile ab usque Pontico mari in Gallia permeatur)*. Este marele drum care pornind dela Lugudnum Batavorum ducea pe ţărmul stâng al Rinului până la Argentoratum, de unde trecea la Castra Regina pe Dunăre, al cărei curs îl va urma de aici înainte, pe ţărmul drept, până la vărsarea marelui fluviu în mare. Prin capetele de drumuri dela Lederata, Dierna, Drobeta şi Sucidava întreagă reţeaua de şosele din Dacia se conjuga cu această importantă arteră de comunicaţie a imperiului[1]). Dunărea însăşi, de altfel, constituia, încă din timpurile preistorice, o arteră naturală de comunicaţie, esenţială pentru includerea Daciei în sistemul de comunicaţii al provinciilor dunărene, cât şi pentru asigurarea legăturilor provinciei dela N. Dunării atât spre Est, cât şi spre Apus, până la Oceanul Atlantic.

Raporturile între Dacia romană şi provinciile germanice dela Rin îmbracă două aspecte: economic şi militar.

Legăturile comerciale sunt documentate prin atestarea epigrafică a unor negustori Treveri în Dacia[2]). Ii găsim pe aceştia aşezaţi tocmai în centrele comerciale cele mai de seamă ale Daciei, la Apulum[3]) şi la Dobreta[4]).

---

[1]) Pentru drumurile din Dacia şi legătura lor cu marile artere de comunicaţie ale imperiului, înafară de K. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart 1916, vezi V. Christescu, *Viaţa economică a Daciei Romane*, Piteşti 1929, p. 98 şi urm., Em. Panaitescu, *Provincia şi imperiul*, Bucureşti 1936 (extras din *Volumul omagial pentru fraţii Alexandru şi Ion Lapedatu)* şi de acelaşi, *Le grandi strade romane in Romania*, Roma 1938.

[2]) V. Pârvan, *Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche*, Breslau 1909, p. 53 şi p. 122 sq., V. Christescu, *Viaţa economică*, p. 121 sq., 125 şi 129 şi Rau în *R.-E.*, VI A, 2311.

[3]) C. I. L. III, 1214: *T. Fabius Ib[l]iomarus, domo Aug(usta) Treve[r](orum)*. Cognomenul *Ibliomarus* este celtic, cf. Holder, II, p. 15, A. Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 1662 şi I. I. Russu, *Onomasticon Daciae*, p. 230.

[4]) C. I. L. III 8014: *L. Samognatius [Ter]tius, Trever*. Radicalul *Samo-* din nomen e celtic, cf. Holder, II, 1346, A. Kerényi, nr. 1705 şi

Dar drumul dealungul Rinului şi al Dunării avea mai ales o importanţă militară, strategică. El constituia o adevărtă „linie de rocadă" în spatele marelui front al imperiului care dela Vest la Est, dela Oceanul Atlantic la Marea Neagră, despărţia ca un zid lumea romană de neamurile dinspre Nord. Cele două Germanii şi Dacia se găsiau la capetele acestui uriaş sistem de apărare. Ca provincii de graniţă ele adăpostiau deopotrivă numeroase corpuri de trupă, legiuni şi formaţii auxiliare. Elementul militar, mobil prin însăşi misiunea lui, pe lângă că constituia un factor important de romanizare în aceste provincii de graniţă, menţinea un contact viu între diferitele provincii prin schimbul de unităţi, mai ales în cadrul aceluiaş front, şi de militari izolaţi mutaţi adeseori dintr'o unitate într'alta şi dintr'o provincie în alta. Poate mai mult decât negustorii şi schimburile comerciale, de mărfuri şi produse, elementul militar a apropiat între ele provincii atât de îndepărtate cum sunt Dacia şi cele două Germanii. Consecinţele se resimt şi în domeniul bunurilor spirituale, în deosebi în domeniul credinţelor religioase.

Avem dovezi suficiente care ilustrează schimbul de unităţi şi de militari între Dacia şi provinciile apusene dela Rin.

Mai întâi, printre trupele care participă la războaiele dacice, şi după sfârşitul victorios al acestora rămân definitiv în noua provincie, se găsesc multe care mai înainte staţionaseră dealungul Rinului[1]). Apoi printre corpurile de trupă staţionate în Dacia romană sunt şi din acelea recrutate la origine din neamuri germanice şi purtând nume de seminţii germanice, cum sunt *ala I Batavorum* cu garnizoana la Războieni pe Mureş[2]), *ala I Tungrorum Frontoniana* dela Ilişua[3]), apoi *cohors I Batavorum*[4]) şi un *Nu-*

I. I. Russu, p. 232, nr. 39. Ocupaţia de negustor, şi în acest caz, e numai bănuită.

Un alt negustor Trever *M. Secundus Genialis*, originar din Colonia Agrippina (C. I. L. V 1047) era stabilit la Aquileia şi de acolo făcea negoţ cu Dacia, de aceea îşi zice *negotiator daciscus*, cf. V. Pârvan, *o. c.*, p. 61.

[1]) Vezi pentru trupele auxiliare W. Wagner, *Die Dislokation der röm. Auxiliarformationen*, p. 238 sqq.

[2]) W. Wagner, *Die Dislokation*, p. 12 sq. şi V. Christescu, *Istoria militară*, p. 178.

[3]) W. Wagner, *o. c.*, p. 76—79 şi V. Christescu, *o. c.*, p. 182.

[4]) W. Wagner, *o. c.*, p. 92—94 şi V. Christescu, *o. c.*, p. 183.

merus Germanicianorum[1]) adus în Dacia din Germania Inferior, se pare, spre sfârşitul sec. II[2]). Cel puţin în momentul sosirii lor în Dacia aceste unităţi sunt alcătuite în bună parte din elemente celto-germanice de origine din ţinuturile dela Rin. Ulterior se pare că se completează cu soldaţi recrutaţi din Dacia sau din provinciile vecine.

Mult mai târziu, pe timpul lui Filip Arabul, un detaşament al legiunei *XXII primigenia* este adus din Germania Superior, dela Mogontiacum (actualul Mainz) unde această legiune îşi avea garnizoana, tocmai la Romula, în Dacia Malvensis, pentru întărirea apărării dealungul Oltului şi a cetăţii Romula[3]).

Nu cu tot atâta uşurinţă se pot urmări în inscripţii militarii izolaţi care, originari din provinciile dela Rin, militează în corpurile de trupă din Dacia sau provincialii din Dacia care îşi îndeplinesc serviciul militar în diferite unităţi depe limesul german. Exemplele nu lipsesc totuşi. Am arătat mai sus că *Aelius Tato*, închinătorul lui Hercules Magusanus dela Gherla, trebuie să fie un celt din regiunea renană. Celt din Germania Inferior este şi *Cittius Ioivai (?), eq(ues) al(ae) Fro(ntonianae)* dela Ilişua (C. I. L. III 807)[4]) ca şi acel *Au(relius) Reatinus Birsi, miles coh(ortis) I B(atavorum)*[5]). Invers, provincialii din Dacia a-

---

[1]) E amintit pe o piatră de mormânt dela Apulum, *Arch. Ért.* XXX, 1910, p. 178 sq. şi *Année épigr.* 1910, nr. 152.

[2]) V. Christescu, *o. c.*, p. 196 cu nota 1 şi W. Wagner, *o. c.*, p. 206. Lectura *Germanicianorum* (în loc de *Germanorum*) şi identificarea lui cu un *numerus exploratorum Germanicianorum, Germaniae Inferioris* atestat în Thracia (C. I. L. III, 14207, 10) ca şi în Mauretania (Dessau 9187: *n. expl. Germa.*) şi chiar în Germania Inferior (C. I. L. XIII, 8683: *N. E. [G]erm.* şi 8329: *N. Ger.*) a fost propusă de C. Daicoviciu (apud V. Christescu *l. c.* nota 1) şi însuşită de W. Wagner, *l. c.* Cf. despre acest *numerus exploratorum Germanicianorum* şi E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im röm. Deutschland*, Wien 1932, p. 264 sq.

[3]) Două inscripţii cu numele acestei legiuni au fost aflate lângă zidul cetăţii Romula: D. Tudor, *Monumente inedite din Romula*, II, p. 66 sq. (extras din *Buletinul Com. Mon. Ist.* XXXI, fasc. 96, 1938, p. 90 sq.), *Obergermanische Vexillationen der Legio XXII Primigenia bei Romula in Dakien*, în *Germania*, 25 (1941), p. 239—241 şi *Oltenia romană*, Bucureşti 1942, p. 334, nr. 59—60.

[4]) Cf. pentru numele celtic Holder, I, 1034 şi II, 63, A. Kerényi nr. 1625 şi I. I. Russu, p. 230, nr. 12 şi 21.

[5]) *ÖJh*, V, 1902, Bbl. 107=C. I. L. III, 13766—7. Cf. V. Christescu, *Istoria militară*, p. 217 şi I. I. Russu, p. 229 nr. 7 şi p. 232. 36 (dubios).

jung uneori ca militari în provinciile dela Rin. Am încercat să argumentez mai sus că acel *P. Aelius Maximus*, care închină la Ciumăfaia un altar lui Hercules Magusanus, nu este decât un localnic, care ca militar trăieşte mai îndelungat în una din provinciile germanice dela Rin, unde îşi însuşeşte cultul pentru H. M., căruia îi rămâne fidel şi după întoarcerea în patria lui. Tot din Dacia este şi *Aur(elius) Germ(a)n[us], mil(es) coh(ortis) I Pr(aetoriae), nat(ione) D[a]cus*, atestat la Mogontiacum[1]).

Legăturile comerciale şi mai ales schimbul de unităţi militare ca şi de militari izolaţi între Dacia şi îndepărtatele provincii dela Rin, aşa cum acestea au fost schiţate mai sus, explică în chip firesc apariţia în Dacia a cultului lui Hercules Magusanus, ca şi a altor divinităţi celto-germanice, despre care se va vorbi mai jos. Mai mult decât negustorii de origine apuseană stabiliţi în Dacia, elementul militar a jucat un rol deosebit în transplantarea pe pământul Daciei a cultelor germanice sau celto-germanice, printre care primul loc, după atestările epigrafice de până acum, îl ocupă divinitatea cu caracter predominant militar, Hercules Magusanus. E interesant de notat că dintre militarii din Dacia originari din provinciile apusene, chiar când fac parte din unităţi cu nume germanice sau se închină divinităţilor germanice, nici unul nu poartă nume germanic, ci după nume ei sunt toţi Celţi. Lipsa totală a numelor germanice în inscripţiile dacice este dealtfel bine cunoscută. Faţă de cele aproape 50 de nume celtice cunoscute din inscripţiile din Dacia[2]), nu avem documentat nici un

---

[1]) C. I. L. XIII, 6824 şi G. Behrens în *Mainzer Zeitschrift*, XXXIII, 1938, p. 33 sq. Inscripţia e reprodusă şi de H. Nesselhauf în 27. *Bericht der röm.-germ. Komm. 1937*, p. 84, nr. 111 a. Soldatul *Aurelius Germanus* este originar din Dacia, unde acest nume îl mai întâlnim pe o piatră funerară dela Potaissa (C. I. L. III, 1626). A intrat mai întâi ca soldat în legiunea XIII Gem. dela Apulum şi apoi a fost chemat la Roma în cohorta I de pretorieni. El moare, după interpretarea lui H. Nesselhauf, în cursul unei expediţii la Rin şi e înmormântat la Mogontiacum în Germania Superior. Cf. despre acest Aurelius Germanus şi V. Christescu, *Istoria militară*, p. 224 şi C. Daicoviciu în *AISC* III, p. 225 nota 1 şi p. 227.

[2]) In al său *Onomasticon Daciae*, I. I. Russu strânsese 51 de nume celtice în Dacia, iar după o reexaminare ele ar fi vreo 48—50. Bine înţeles nu toţi aceşti Celţi sunt originari din provinciile apusene (Hispania, Gallia, Germania), ci şi din provinciile mai apropiate ca Pannonia şi Noricum.

singur nume sigur germanic[1]). Iată cum propagatorii credinţelor germanice în Dacia se dovedesc a fi nu Germanii înşişi ci, pe deoparte, elementele celtice originare din provinciile dela Rin, pe de altă parte chiar provincialii daci care, în deosebi ca militari, au trăit vreme mai îndelungată în oraşele din spatele limesului depe Rin. In ceeace priveşte cultul lui H. M., după atestările de până acum, el nu se dovedeşte a se fi bucurat de o răspândire mai largă nici în masa militarilor din Dacia, nici în rândurile populaţiei civile. Cultul lui rămâne legat de persoana celor doi dedicanţi dela Gherla şi dela Ciumăfaia, unul militar celt în serviciu activ care îşi adoră în numele său personal zeul protector, cunoscut încă înainte de a fi ajuns în Dacia, celălalt un provincial dac care întors la moşia lui îşi aminteşte de zeul care îl protejase pe timpul când în cadrul carierei equestre îşi îndeplinea obligaţiile militare în una din garnizoanele din Germania Inferior, unde acest zeu se bucura de favoare deosebită printre militari.

Cultul Matroanelor. Divinităţile feminine, deobicei închipuite în număr de trei, cunoscute cu numele latin de *matres, matrae* sau *matronae,* sunt răspândite în epoca romană în toate provinciile apusene cu populaţie celtică, în Gallia, în Italia de Nord, în cele două Germanii, în Hispania, în Britannia şi chiar la Roma,

[1]) Două nume în inscripţiile din Dacia au fost socotite germanice: *Offas* Menofili dintr'o tabulă cerată dela Alburnus maior (C. I. L. III, p. 924—927), vezi E. Gamillscheg, *Romania Germanica,* II, Berlin 1935, p. 154 şi O. Fiebiger, *Inschriftensammlung der Ostgermanen,* Neue Folge, Wien—Leipzig, 1939, p. 47 sq., nr. 74 şi *Linda* Severus care apare într'o inscripţie dela Drubeta (C. I. L. III, 14216, 8), vezi E. Gamillscheg, *o. c.,* p. 244 şi O. Fiebiger, *o. c.,* p. 45, nr. 71.

Dar *Offas Menofili* este fără îndoială un oriental, ca şi ceilalţi doi martori, Artemidorus Apolloni şi Valerius Niconis, care apar în acelaşi document, cf. I. I. Russu în *Anuarul Inst. St. Cl.* IV, p. 132, nota 93.

Nici *Linda Severus* dela Drobeta nu e sigur nume germanic, ci după opinia lui A. Kerényi, *Die Personennamen,* nr. 1669, el ar fi mai degrabă illyr, ca şi Liccaius Vinentis căruia cel dintâi îi ridică în calitate de moştenitor piatra de mormânt. I. I. Russu înşira pe Linda Severus între cei cu nume celtice, cu întrebarea dacă e celt sau illyr (*Onom. Daciae,* p. 231, nr. 24), dar mai nou (*Rev. ist. rom.* XVI, 1946, p. 179) admite „până la proba contrară" că acest nume ar putea fi totuşi germanic.

unde acest cult e dus de soldaţi şi militari originari din provinciile amintite[1]).

Originea celtică a acestui cult al matroanelor este neîndoielnică. In vechile credinţe ale Celţilor matroanele sunt divinităţile binefăcătoare ale izvoarelor, întruchiparea forţelor dătătoare de viaţă ale apelor[2]). In epoca romană o mulţime de inscripţii şi un şi mai mare număr de reprezentări plastice, reliefuri şi figurine, dovedesc popularitatea pe tot cuprinsul Galliei, inclusiv la Gallii din Italia de Nord, a acestor divinităţi feminine. *Matres* sau *Matrae* în Gallia, *Matronae* în Italia de Nord ca şi în Germania Inferior, ele sunt personificarea ideii de maternitate şi a forţelor creatoare ale solului; ele acordă protecţie fiinţei umane în genere, persoanelor, familiei, popoarelor şi tot ele asigură fertilitatea pământului.

Din Gallia propriu zisă cultul acesta se răspândeşte şi în Hispania, dar mai ales el se revarsă în regiunile dealungul Rinului, în cele două Germanii, cu o populaţie mai veche celtică amestecată acum, în epoca romană, cu numeroase seminţii germanice stabilite în acest teritoriu. Mai numeroase chiar decât în oricare parte a Galliei sunt dedicaţiile scrise şi monumentele cu figuri de matroane în provincia Germania Inferior şi mai ales în teritoriul Ubiilor. Numai numărul inscripţiilor se ridică aici la peste

---

[1]) Studiile privitoare la cultul matroanelor (natura, numele, răspândirea, epitetele şi reprezentările figurate) sunt foarte numeroase, dar fundamentală a rămas tot lucrarea lui M. Ihm, *Der Mütter- und Matronenkultus und seine Denkmäler* în *Bonner Jahrbücher*, LXXXIII, 1887, p. 1 sqq., după care este rezumat şi articolul *Matres, Matronae, Matrae* al aceluiaş autor în Roscher's *Lexikon*, II, c. 2464—2479. Descoperiri ulterioare de inscripţii, monumente, precum şi o seamă de studii mai noi au adus totuşi importante precizări în privinţa atât de răspânditului cult în lumea vest-celtică al matroanelor. Mă limitez să indic doar cele mai importante studii apărute după lucrarea lui Ihm: F. Haverfield, *The Mother Godesses* în *Archaeologia Aeliana*, XV, 1892, p. 314 sqq., J. A. Hild, *Matres* în *Dict. des ant.* III, 1635—1639, J. Toutain, *Les cultes païens dans l'Empire romain*, III, Paris 1920, p. 243 sqq., C. Jullian, *Histoire de la Gaule*, II, 1908, p. 131 cu nota 12 şi VI, 1920, p. 59—60, 68 şi 72 sq., F. Drexel, *Die Götterverehrung im röm. Germanien*, p. 34 sq. şi p. 42—44, Heichelheim art. *Matres* în *R-E*, XIV, 2213—2250 şi S. Gutenbrunner, *Die germ. Götternamen*, capitolul Die Muttergotheiten, p. 116 sqq.

[2]) C. Jullian, *Hist. de la Gaule*, II, p. 131 cu notele 8 şi 12.

400[1]). S'a explicat buna primire de care se bucură acest cult în Germania Inferior prin suprapunerea cultului de origine celtică al matroanelor peste mai vechi credinţe germanice cu conţinut similar[2]). Pe solul Germaniei Inferior — în Germania Superior inscripţiile care amintesc pe matroane sau reprezentările lor figurate sunt foarte puţine la număr — *matroanele pot fi socotite ca divinităţi germanice*. Natura lor divină nu este esenţial deosebită de aceea a matroanelor celtice, ceeace le deosebeşte totuşi pe matroanele germanice de cele celtice sunt apelativele specifice — derivate de cele mai multe ori din nume de neamuri germanice sau din nume de localităţi[3]) — care se adaogă pe lângă numirea generică de *matronae* şi un fel deosebit de a le închipui plastic. Unele din apelative, ca *Aufaniae, Gabiae, Alagabiae, Etrahenae, Albiahenae, Gesahenae* etc., apar uneori în inscripţiile dela Rin chiar neînsoţite de numele *matronae* sau *matres*. Divinităţi protectoare ale individului şi ale familiei *(meae, suae, maternae, paternae, domesticae)*, apoi ale neamului *(Suebae, Treverae, Gallae, Germanae* etc.), ale patriei *(patriae)* şi chiar ale genului uman *(omnium gentium)*, matroanele îşi exercită în acelaşi timp acţiunea lor proteguitoare asupra localităţilor şi regiunilor, asupra cărora îşi revarsă ele binefacerea, asigurând fertilitatea solului şi recolta îmbelşugată, după cum reiese din reprezentările plastice care le închipuie încărcate cu coşuri de fructe şi alte produse[4]). Populaţia băştinaşe a ţăranilor şi a proprietarilor de pământ din Germania Inferior era deosebit de ataşată cultului matroanelor. F. Drexel[5]) presupune chiar că frecvenţa cultului matroanelor în Germania Inferior s'ar datora tocmai existenţei în această provincie a unei numeroase pături de proprietari înstăriţi[6]).

Printre dedicanţi, în provinciile germanice, se întâlnesc însă

[1]) Lista completă a inscripţiilor la S. Gutenbrunner, *Die germ. Götternamen*, p. 200 sqq.

[2]) F. Drexel, *Die Götterverehrung*, p. 42 şi S. Gutenbrunner, *Die germ. Götternamen*, p. 118 sqq. Cf. Heichelheim în *R-E*, XIV, c. 2245.

[3]) Vezi mai ales S. Gutenbrunner, *o. c.*, p. 1334 sqq. Cf. şi F. Drexel, *o. c.*, p. 42 şi Heichelheim în *R-E*, XIV, 2216 sqq.

[4]) Ca exemple vezi monumentele reproduse la S. Gutenbrunner, *o. c.*, fig. 3 şi 4.

[5]) *Die Götterverehrung*, p. 44.

[6]) In acelaş sens avem şi afirmaţia lui C. Jullian, *Hist. de la Gaule*, VI, p. 60 că figurile de matroane au aerul unor fermiere („la Mère ressemblait à quelque fermière").

şi militari, în majoritate soldaţi de rând sau grade mai mici[1]). Aceşti soldaţi dela Rin, de origine celtică sau germanică, sunt apoi purtătorii cultului matroanelor — şi într'o oarecare măsură, alături de soldaţi, negustorii şi meseriaşii — în alte părţi ale imperiului, în Britannia, de unde se cunosc mai multe dedicaţii scrise şi monumente figurate, şi la Roma[2]).

Inafara teritoriului care cuprinde întreagă Gallia, apoi Hispania, cele două Germanii, Britannia, Gallia Cisalpină şi Roma, cultul matroanelor nu era atestat până acum în nici o altă parte a imperiului.

Cu toate acestea, ţinând seama de împrejurările care fac din Dacia o provincie deschisă tuturor cultelor streine şi de legăturile comerciale şi militare mai ales care unesc provincia din N. Dunării cu regiunile din partea apuseană a imperiului şi mai ales cu provinciile dela Rin, atestarea cultului matroanelor în Dacia, alături de celelalte divinităţi celtice sau germanice cunoscute, nu ar fi de natură să ne surprindă.

Direct, adică cu numele de *matres, matrae* sau *matroane*, cultul celto-germanic al matroanelor nu era atestat până acum de inscripţiile din Dacia. Nu se cunoaşte deasemenea nici o reprezentare plastică de matroane. Există totuşi o inscripţie dela Apulum, cunoscută mai de mult, în care se arată că un oarecare *Mestrius Mar[t]inus, pictor,* a consacrat un *fanum Dominar(um)*[3]). Cu toate că apelativul *domina* se întrebuinţează pe lângă numele mai multor divinităţi feminine[4]) şi cu toate că numele matroanelor în inscripţii nicicând nu este însoţit de epitetul *dominae*, s'a presupus totuşi că acele *Dominae* amintite în câteva inscripţii

---

[1]) Heichelheim în *R-E,* XIV, 2246 şi S. Gutenbrunner, *Götternamen*, p. 117 şi 152.

[2]) O hartă a răspândirii cultului matroanelor la F. Haverfield în *Arch. Aeliana,* XV, 1892. Cele 29 dedicaţii scrise din Britannia, precum şi cele 19 inscripţii dela Roma sunt cuprinse şi în suplimentul epigrafic dela sfârşitul cărţii lui S. Gutenbrunner, precum şi în repertoriul întocmit de Heichelheim.

[3]) C. I. L. III, 1005: *Mestrius Mar[t]inus pictor constituit pro salute sua et suorum fanum Dominar(um).* Cf. V. Christescu, *Viaţa economică a Daciei romane,* p. 91 cu nota 6, unde declară că nu poate şti ce divinitate se ascunde sub numirea de *Dominae.*

[4]) Vezi articolul *Domina* al lui R. Peter în Roscher's *Lexikon,* I, 1197 şi Ihm în *R-E,* V, 1301 sq. Cf. şi Carter, *Epitheta deorum,* Lipsiae 1902, p. 118.

fără alt epitet[1]) ar fi de identificat cu matroanele, *dominae* prin excelenţă[2]).

Dacă interpretarea aceasta s'ar dovedi adevărată, precum pare, atunci în inscripţia dela Apulum am avea cea dintâi atestare a cultului matroanelor în Dacia. Dedicantul dela Apulum este un *pictor*, deci un meseriaş[3]) zugrav, şi în această calitate invocă protecţia zeităţilor numite de el *Dominae*, prin consacrarea unui loc sfânt, *fanum*. Aceste *Dominae* apar deci ca divinităţi protectoare ale unui meseriaş, adică în aceeaşi postură în care ni se perzintă adeseori în Gallia matroanele însăşi[4]).

Oricum, inscripţia dela Apulum[5]) ne îndrumă mai degrabă spre matroanele celtice — nu spre cele germanice — ajunse în Dacia nu direct din Gallia, ci prin intermediul italic, căci italic este după nume dedicantul *Mestrius Martinus* dela Apulum[6]) şi italică este şi forma *Dominae* ca denumire a matroanelor[7]).

Campestres este o altă denumire romană a matroanelor (dela *campus* în sens de câmp de luptă sau de exerciţiu)[8]). In inscripţii *Campestres* ne întâmpină uneori ca apelativ pe lângă *Matres*[9]),

[1]) C. I. L. V, 774: *Domnab(us) sacrum* şi 8246: *Dom(inabus) Tr(iviis* sau *-ibus)* dela Aquileia, *Not. d. scavi* 1887, 469: *Dominapus* (sic!) pe o tăbliţă de bronz dela St. Bernard şi C. I. L. XII, 2446: *Dominis* pe un altar dela St. Innocent în Gallia Narbonensis. La acestea se adaogă inscripţia dela Apulum.

[2]) Ihm în Roscher's *Lexikon*, II, 2475 şi în *R-E*, V, 1302, apoi R. Peter în Roscher's *Lexikon* I, 1197.

[3]) Cf. V. Christescu, *l. c.*

[4]) C. Jullian, *Hist. de la Gaule*, VI, p. 73 cu notele 2 şi 3.

[5]) Cu totul nesigură este întregirea *Dominabus* pe un fragment de inscripţie tot dela Apulum, C. I. L. III, 7749.

[6]) Vezi W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin 1933, p. 193, cf. şi A. Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 1081.

[7]) C. Jullian, *Hist. de la Gaule*, VI. p. 72, nota 2. Aria de răspândire a acestor *Dominae* (vezi mai sus nota 1) confirmă părerea lui C. Jullian că ele nu sunt decât o formă italică a matroanelor celtice.

[8]) Privitor la *Campestres*, se poate consulta următoarea bibliografie: Steuding sub *Campestres* în Roscher's *Lexikon*, I, 849 sq. (prezintă un punct de vedere greşit), Ihm sub *Campestres* în *R-E*, III, 1444 sq., J. A. Hild în *Dict. d. ant.*, III, 1638 sq., Ihm în Roscher's *Lexikon*, II, 2475, Keune în *R-E*, VI, 235 (sub Epona), A. v. Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, Trier 1895, p. 50—52, F. Drexel, *Die Götterverehrung*, p. 38, S. Gutenbrunner, *Die Götternamen*, p. 117 şi 154, Heichelheim în *R-E*, XIV. 2223 sq.

[9]) C. I. L. VII, 510: *Matr(ibus) tribus Campe[strib(us)]* VII, 1084: *Matrib(us) Campestrib(us)*.

dar de cele mai multe ori ele apar independent sau în asociaţie cu alte divinităţi. Dedicanţii sunt întotdeauna militari. Desprinse din cultul matroanelor[1]), aceste *Campestres* sunt complet asimilate în spirit roman şi în viaţa militarilor depe frontiera gallogermanică ele primesc o semnificaţie aparte, de zeităţi protectoare ale soldaţilor şi ale câmpului de instrucţie.

Aria de răspândire a cultului zeităţilor *Campestres* se întinde dealungul frontierei apusene a imperiului, începând cu Britannia, de unde se cunosc numeroase dedicaţii[2]), dealungul Rinului[3]) şi în continuare pe frontiera dunăreană a imperiului, cu câte o dedicaţie în Raetia[4]), în Pannonia[5]) şi în Dacia. In schimb dedicaţiile pentru *Campestres* lipsesc cu totul în provinciile apusene din interior, în toată Gallia, ca şi în Italia de Nord. Mai multe dedicaţii se cunosc dela Roma[6]), dar acolo dedicanţii sunt soldaţi, în deosebi *equites singulares,* originari dela Rin. Deci răspândirea acestui cult îşi are centrul pe frontiera de Nord a imperiului, iar iradiaţiunile mai spre Est, dealungul Dunării, sau la Roma, sunt în dependenţă de mişcările de efectiv sau de unităţi ale armatei depe Rin.

Aşa se explică apariţia cultului zeităţilor numite *Campestres* şi în Dacia, atestat de inscripţia C. I. L. III, 7904 dela Sarmizegetusa: *Epona(bus) et Campestrib(us) sacr(um) M. Calventius Viator (centurio) leg(ionis) IIII F(laviae) F(elicis) exerc(itator) eq(uitum) sing(ularium) C. Avidi Nigrini leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).* Dedicantul este şi în cazul de faţă un militar, centurion de legiune, încredinţat cu instrucţia gardei de călăreţi a guvernatorului provinciei C. Avidius Nigrinus, care după cercetările mai noi a trăit în timpul lui Traian, nu în secolul III cum se crezuse mai înainte, fiind legat al Daciei, între anii 112—117, nu al Moesiei Supe-

---

1) Heichelheim, *R-E,* XIV, 2223, crede dimpotrivă că la început *Campestres* erau divinităţi independente şi abia mai târziu s'au contopit cu matroanele.

2) C. I. L. VII, 510, 1029, 1080, 1084, 1114, 1129.

3) In Germania Superior *Campestres* sunt amintite în două inscripţii şi anume C. I. L. XII, 6449, 6470.

4) C. I. L. III, 5910=11909.

5) C. I. L. III, 3667.

6) C. I. L. VI, 768, 31139—31146, 31148—9, 31157—8, 31167, 31171, 31174—5.

rior[1]). Numele dedicantului, *M. Calventius Viator,* este roman[2]), deşi gentiliciul Calventius e purtat şi de Celţi[3]). El a venit în Dacia ca centurion al legiunei IIII Flavia cu prilejul răsboaielor dacice, rămâne aici câtva timp, iar mai târziu, pe timpul lui Hadrian, îl întâlnim în Siria, după cum atestă o inscripţie dela Gerasa în Siria, de prin anii 132—133[4]). De unde anume va fi fost originar acest centurion nu putem şti în mod precis, dar faptul că el se închină unor divinităţi de origine celto-germană, care se bucurau de multă favoare printre militarii din provinciile apusene, ne face să bănuim fie că şi M. Calventius Viator ar fi originar din una din provinciile apusene, ca şi alţi soldaţi de altfel ai legiunei IIII Flavia, care în inscripţii spun că sunt din diferite localităţi din Gallia sau din Germania Inferior[5]), fie că el înainte de a veni în Dacia a activat în armata depe Rin sau eventual în cea din Britannia. Deacolo a adus cu el credinţa în zeităţile *Campestres* cărora le închină, alături de Epona, altarul dela Sarmizegetusa. Altfel cultul pentru Campestres rămâne în Dacia legat numai de persoana acestui centurion care în cursul primilor ani după cucerirea provinciei a îndeplinit o funcţiune în statul major (officium) al legatului imperial al Daciei din acea vreme. Nici o altă dedicaţie pentru Campestres nu mai cunoaştem până acum din Dacia.

Dominae şi *Campestres* reprezintă două aspecte romane ale cultului celto-germanic al matroanelor.

Pentru Dacia avem însă şi atestarea directă a cultului matroanelor de nuanţă germanică. Această atestare ne este oferită de două inscripţii fragmentare, până acum inedite. Una a ieşit de curând la iveală, cealaltă se afla mai de mult în colecţia Muzeului de Antichităţi din Cluj, dar a trecut neobservată. Le publicăm mai jos pe amândouă.

Altar din piatră de nisip. Fig. 2. A fost aflat în Cluj, în curtea casei din Piaţa Libertăţii nr. 22, cu prilejul săpării unui adăpost în vara anului 1943. Acum altarul se găseşte în Muzeul din Cluj.

---

[1]) Cf. A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapest 1940, p. 41 şi *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapest 1944, p. 10 sq.

[2]) W. Schulze, *Zur Geschichte lat. Eigennamen*, p. 139 şi 352 şi A. Kerényi, *Die Personennamen von Dazien*, p. 51, nr. 564.

[3]) Holder, I, 706.

[4]) *Journal of Rom. Studies*, IV, 1914, p. 13 sqq.

[5]) Ritterling în *R-E*, XII, 1548.

Monumentul este rupt în două și se păstrează numai jumătatea din dreapta, lipsind cu totul și soclul. In spate altarul a fost scobit, dându-i-se, în antichitate sau mai târziu, nu putem preciza, o altă întrebuinţare. Dealtfel se pare că în locul în care a fost aflat, altarul fusese aruncat sau folosit ca material de umplutură. Inălţimea actuală a altarului este de 61 cm., lăţimea maximă sus 30 cm., cea mică jos 13 cm. Grosimea actuală e de 28 cm. Originar altarul era de formă paralelipipedică, cu câmpul neted al inscripţiei încadrat între fronton și soclu, fără nici un chenar pe laturi. Frontonul are niște profiluri simple, iar pe timpan un motiv triangular alcătuit din frunze de acant și o rozetă la mijloc. In colţul din dreapta se vede o palmetă și un acroter. Acelaș motiv se repeta desigur și în colţul din stânga dispărut. Pe laturea din dreapta se continuă dubla profilatură din faţă, iar pe timpan se repetă motivul palmetei și al acroterului, așa precum la mijloc se distinge rozeta. Motivul sigur că se repeta și pe laturea din stânga. Lăţimea totală a altarului era de cca. 60 cm., iar înălţimea de 80—90 cm. Inălţimea literelor este de 4 cm. în r. 1 și de 3 cm. în rândurile următoare. Ductul literelor este îngrijt. De remarcat forma literei T cu bara superioară ondulată, nu dreaptă.

Fig. 2. — Altarul dela Napoca.

Textul inscripţiei este următorul:

. . . E N I S · P R O
. . . E L · M A X I
. . . Q · E T · F L A
. . . A M I L I T I S ·
. . . A · A V G · N ·
. . . II · D E C · C O L ·
. . . S ·

Intregirea inscripţiei prezintă dificultăţi. In r. 1 trebue să fie menţionată divinitatea căreia îi este închinat altarul și al cărei nume se termină, la dativ, în *-ENIS*, din E rămânând doar sfârșitul barei de sus. Totuși și această literă e sigură. Urmează în r. 2 un nume care nu poate fi decât al dedicantului. Identifica-

rea lui e sigură: *P. Aelius Maximus,* acelaşi personaj care la Ciumăfaia a ridicat altarul lui Hercules Magusanus, iar la Napoca un alt altar lui I. O. M. (C. I. L. III, 855). Spre deosebire de celelalte două inscripţii, altarul descoperit recent la Napoca ne arată întreaga carieră publică a lui P. Aelius Maximus. Inafară de cariera equestră menţionată şi pe altarul dela Ciumăfaia prin formula *a militiis,* inscripţia dela Napoca arată că P. Aelius Maximus a îndeplinit şi alte funcţiuni municipale, civile şi religioase. Inainte de a-şi începe cariera militară, personajul nostru a fost *II vir quinqennalis* — după cum dovedeşte acel Q rămas în r. 3 — *et flamen,* desigur al oraşului Napoca. Urmează titlul *a militi(i)s*[1]), după care completarea în r. 5—6 e mai dificilă. Ne-am putea gândi la o funcţiune civilă îndeplinită în numele împăratului după încheierea carierei militare, ceeace nu pare totuşi probabil. E mult mai firesc să admitem că la începutul r. 5 se găsia o formulă prin care voia să se arate că încheierea carierei equestre o datorează P. Aelius Maximus hotărârii împăratului. Aşa precum împăratul ca şef suprem al armatei avea dreptul de a deschide cuiva cariera equestră, tot aşa el determina durata fiecărei comenzi şi declara încheiată *militia equestris,* fapt pe care uneori beneficiarii îl exprimă prin formule ca *beneficio, ex iussu* (urmează totdeauna numele împăratului) şi altele poate[2]). Bănuim că o astfel de formulă se ascunde şi în partea care lipseşte din r. 5—6 ale inscripţiei noastre. Ţinând seama de spaţiul şi de litera A rămasă la începutul r. 5, ne-am putea gândi la o formulă ca [*de sententi*]*a Aug(usti) N(ostri)* [*L. Sept. Sev. P*]*ii.* Urmează

[1]) Titlul *a militiis* mai apare în Dacia în alte trei inscripţii: C. I. L. III, 7804 (Apulum): *C. Ant(onius) Agrippinus dec(urio) col(oniae) Napoc(ae) et munic(ipii) Pot(aissae);* III, 1181 (Apulum): *P. Aelius Antipater a mil(itiis) et II viralis coloniae...* (Apuli); III, 1486 (Sarmizegetusa): *...Quintilian*[*o habe*]*nti eq(uum) p(ublicum) a mil(itiis)...* In schimb T. Varenius Sabinianus, tot dela Sarmizegetusa, întrebuinţează formula mai pompoasă: *omnibus equestribus milit(iis) perfunc(tus),* C. I. L. III, 1198.

Cf. despre cariera equestră şi despre titlul *a militiis:* O. Hirschfeld, *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian,* ed. 2, Berlin 1905, p. 418 sqq., Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht,* III, p. 543 sqq., O. Seeck, *Gesch. des Untergangs der ant. Welt,* II, p. 473 sq., R. Cagnat s. v. *militia equestris* în *Dict. des ant.* III, p. 1892, Liebenam s. v. *exercitus* în *R-E,* VI, 1638 şi Domaszewski, *Die Rangordnung,* p. 130 sq.

[2]) Cf. R. Cagnat, *l. c.*

apoi la sfârşitul r. 6 *Dec(urio) Col(oniae)*, care este ultima demnitate municipală obţinută de P. Aelius Maximus după eliberarea din armată şi întoarcerea lui la Napoca. Ca fost *duumvir* şi ca unul care a parcurs cariera equestră, P. Aelius Maximus a intrat de drept în senatul local, în *ordo decurionum* al coloniei Napoca. Menţionarea şi a acestei ultime demnităţi municipale dovedeşte că P. Aelius Maximus nu a parcurs şi cariera procuratorială, după împlinirea celei militare. Dealtfel şi pe altarul dela Ciumăfaia singurul titlu — cel mai înalt — pe care şi-l atribuie cetăţeanul nostru este cel de *a militiis*. In orice caz din acest *cursus honorum* direct, în care diferitele funcţiuni şi demnităţi sunt amintite în ordinea cronologică, mai reiese şi o indicaţie importantă referitoare la originea lui P. Aelius Maximus. Dacă înainte de cariera equestră el a fost *duumvir quinqennalis* şi *flamen* al coloniei Napoca şi dacă după încheierea miliţiei equestre el intră în *ordo decurionum* al aceleaşi colonii, atunci părerea că acest personaj nu poate fi nici oriental, cum greşit îl socotise A. Buday, şi nici originar din Germania romană, cum credea A. Kerényi, ci un localnic din Dacia, originar dela Napoca, îşi află confirmare deplină.

In sfârşit, în r. 7, S este ultima literă din formula dedicatorie [*v(otum) l(ibens)*] *s(olvit)*.

A mai rămas să aflăm divinitatea căreia P. Aelius Maximus îi închină altarul. După terminaţia *-nis* sau mai precis *-enis* nu ne putem gândi decât la divinităţile matronale ale lumii celto-germanice. Ne-am fi aşteptat ca dedicaţia să fi fost făcută simplu matroanelor, *Matro-nis*, fără alt determinativ[1]). Dar prezenţa lui E, care e sigur, ne obligă să presupunem că matroanele sunt numite aici cu unul din acele numeroase epitete locale, atât de frecvente în regiunile dela Rin, cu terminaţia *-enae*[2]). Dintre aceste variate apelative unele s'au impus mai mult şi au ajuns să se contureze aproape ca divinităţi de sine stătătoare, cum sunt de pildă *Aufaniae*. Chiar alte apelative, care în mod obişnuit în inscripţii

[1]) E adevărat că numele matroanelor apare mai rar în inscripţii fără un epitet, totuşi exemplele nu lipsesc din toate provinciile apusene, vezi Heichelheim în *R-E*, XIV, 2213 sqq.

[2]) Lista acestor apelative după repertoriul epigrafic dela sfârşitul cărţii lui S. Gutenbrunner este următoarea: Amnesahenae, Aumenahenae, Autriahenae. Berhuiahenae, Etrahenae, Gesahenae, Nersihenae, Vesuniahenae şi Veterahenae.

urmează după numele matroanelor, uneori apar singure, de pildă Albiahenae, Etrahenae, Gabiae şi altele. Alteori numele matroanelor e prescurtat în *M(atroane), Ma(tronae)* sau *Mat(ronae)*, urmat de un apelativ[1]). Acesta pare să fie cazul şi în inscripţia dela Napoca. Ţinând seama de dimensiunile altarului şi de spaţiul liber ne gândim la un nume ca *Gesahenae*, precedat de *Ma(tronae)*. Inceputul r. 1 al inscripţiei noastre s'ar putea deci completa în [*Ma(tronis) Gesah*]*enis*.

Fără îndoială că apariţia într'o inscripţie din Dacia a matroanelor determinate de un apelativ specific pentru regiunile dela Rin este cam neaşteptată. Ar fi fost mai firesc, dacă ele apar totuşi în Dacia, ca invocarea lor să se fi făcut cu numele generic de *Matronae* sau *Matres,* fără altă specificare. Nu trebuie să uităm însă că P. Aelius Maximus procedează la fel şi în cazul lui Hercules Magusanus, o altă divinitate germanică determinată tot de un apelativ derivat dintr'un nume de localitate[2]). Aceasta ne întăreşte convingerea că P. Aelius Maximus, deşi originar din Dacia, a trăit timp mai îndelungat, ca ofiţer de rang equestru, într'o localitate dela Rin. Acolo şi-a însuşit el credinţa în divinităţile locale şi la întoarcere în patria lui continuă să se închine zeităţilor streine, cu totul necunoscute în Dacia. Ne-am mai putea gândi însă şi la o eventuală adaptare a cultului matroanelor la realităţile din Dacia, am putea adică presupune că dedicantul nostru ar fi ticluit un determinativ al matroanelor derivat de pildă din numele localităţii unde îşi avea el moşia. E o simplă ipoteză care nu se poate verifica, pentrucă lipseşte în inscripţie tocmai radicalul presupusului apelativ al matroanelor şi pentrucă nu cunoaştem numele aşezării romane dela Ciumăfaia.

In orice caz ştiind că P. Aelius Maximus era proprietarul unei moşii în apropiere de Napoca, la Ciumăfaia, unde avea şi o *villa rustica,* înţelegem mai uşor interesul arătat de el pentru aceste matroane, protectoare nu numai ale persoanelor, ci şi ale bunurilor, ale recoltei, divinităţi ale fertilităţii solului, ale belşugului (vezi mai sus p. 245 cu notele 4—6).

---

[1]) Exemple în repertoriul epigrafic al lui S. Gutenbrunner.

[2]) Intr'o inscripţie din Germania Inferior matroanele sunt venerate împreună cu Hercules Magusanus, C. I. L. XIII, 8442, cf. Heichelheim în *R-E*, XIV, 2294, aşa că nu e de mirare dacă P. Aelius Maximus se închină şi el Matroanelor şi lui Hercules Magusanus.

După cele discutate mai sus propunem următoarea lectură a inscripţiei dela Napoca:

[*Ma(tronis) Gesah?*] *enis pro* [*se et suis P(ublius A*] *elius Maxi*[*mus duumvir quin*] *quennalis et fla*[*men col(oniae) Nap(ocae)*] *a militi(i)s* [*de sententi*] *a Aug(usti) N(ostri)* [*L(ucii) Sept(imii) Sev(eri) P*] *ii dec(urio) col(oniae)* [*v(otum) l(ibens)*] *s(olvit).*

In privinţa datării inscripţiei o indicaţie sigură o constituie faptul că Napoca apare cu rangul de colonie. Ridicarea la rangul de *colonia* a Napocei a avut loc probabil pe timpul lui Marcus Aurelius, dar cel mai târziu în timpul domniei lui Commodus[1]). Acesta este termenul *post quem* pentru datarea altarului nostru. Termenul *a militiis* apare ceva şi mai târziu, abia pe timpul lui Sept. Sever[2]). Spre aceeaşi epocă, domnia lui Sept. Sever, ne îndrumă şi rezultatele săpăturilor întreprinse pentru desgroparea villei rustice a lui P. Aelius Maximus dela Ciumăfaia (vezi mai sus).

In ceeace priveşte demnităţile municipale ale lui P. Aelius Maximus, ele sunt cele obişnuite. Napoca este condusă de *duumviri* atât pe timpul cât era municipium[3]), cât şi după ridicarea ei la rangul de colonie[4]). Dar P. Aelius Maximus este primul *duumvir quinquennalis* al coloniei atestat în inscripţii.

Demnitatea de *flamen* era până acum o singură dată atestată epigrafic la Napoca, pe timpul cât era municipium[5]). P. Aelius Maximus este primul *flamen coloniae* cunoscut la Napoca.

Decuriones sunt atestaţi mai mulţi la Napoca, atât pentru municipium cât şi pentru colonia[6]).

A doua atestare a matroanelor o avem pe un fragment dintr'o *placă de marmoră* cu inscripţie. Se află din 1901 în colecţia Muzeului din Cluj (Inv. I, 670) şi provine din Potaissa, fiind

---

[1]) Cf. M. Fluss în *R-E,* XVI, 1694.

[2]) Domaszewski, *Die Rangordnung,* p. 131.

[3]) C. Numerius Decianus et Iulius Ingenius, duumviri quinqennales municipii Aelii Hadriani Napocae, C. I. L. III, 14465.

[4]) Sunt cunoscuţi: L. Iulius Bassinus, duumvir coloniae Napocae pe o inscripţie dela Apulum, C. I. L. III, 14468 şi Antonius Valentinus IIvir coloniae Napocae, pe soclul unei statui a cavalerului trac, în Bulgaria, Kazarow, *Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien,* Budapest 1938, p. 89, nr. 437.

[5]) C. I. L. III, 7664: Aelius Probus flamen municipii (Napocae).

[6]) Vezi M. Fluss în *R-E,* XVI, 1694.

achiziţionată dela un locuitor din Turda. Se păstrează doar un mic fragment pe care numele matroanelor este totuşi sigur :

M A T R...
P A T...

Fig. 3. — Placa de marmoră dela Potaissa.

Lectura: *Matr[ibus] pat[ernis]*.

Scrisul este frumos şi regulat. Inscripţia nu poate fi ulterioară mijlocului secolului II.

Epitetul *paternae* nu este nou pentru matroane, el e cunoscut din alte trei inscripţii din Germania Inferior[1]), precum şi dintr'o dedicaţie dela Roma[2]). Ne-am putea gândi şi la lectura *Matr[ibus] pat[riis]*, ca într'o dedicaţie din Britannia, dela Newcastle, C. I. L. VII, 499: *Matribus tramarinis patris*. Mai probabilă însă îmi pare prima lectură propusă.

Epitetul *paternae*, alături de altele ca *maternae, meae, suae, domesticae*, arată că matroanele sunt divinităţi protectoare ale familiei, ale casei[3]), un fel de Lares şi Penates ai familiei, dar şi „îngeri păzitori" ai indivizilor izolaţi[4]). Acestor matroane li se ridică de către populaţia celto-germanică la ea acasă altare şi temple şi ele nu sunt uitate nici când diverşi Celto-germani se găsesc departe de patria şi de casa lor, plecaţi ca militari mai ales, căci soldat trebuie să fi fost acel Aurelius Iuvenalis care în Britannia, în castrul dela Newcastle, ridică un altar „matroanelor patriei de dincolo de mare", aşa precum dedicaţia dela Roma este pusă de un *decurio equitum singularium* originar dela Rin. Poate

---

[1]) Una din Colonia Agrippina, C. I. L. XIII, 8219: *Matribus paternis Kannanef(atibus)*, iar două din Xanten, C. I. L. XIII, 8630: *Matribus [M]arsacis paternis sive maternis* şi C. I. L. XIII, 8633: *Matribus Frisavis paternis*.

[2]) C. I. L. VI, 31161: ...*Matribus paternis et maternis*.

[3]) Vezi M. Ihm în Roscher's *Lexikon*, II, 2474, S. Gutenbrunner, *Die Götternamen*, p. 120 şi 144, Heichelheim în *R-E*, XIV, 2244.

[4]) Cf. C. Jullian, *Hist. de la Gaule*, VI, p. 68 şi 72.

tot un militar originar din provinciile dela Rin va fi fost şi dedicantul dela Potaissa, mare centru militar în Dacia.

Cu aceste două inscripţii dela Napoca şi dela Potaissa cultul matroanelor este acum sigur atestat în Dacia. In primul caz dedicantul este un fost ofiţer de rang equestru originar din Dacia, care pe timpul cât a trăit ca militar în una din provinciile dela Rin a cunoscut şi a îndrăgit cultul local al matroanelor, pe care le venerează după întoarcerea sa în Dacia, la Napoca, prin oferirea unei dedicaţii şi poate a unui altar; în al doilea caz dedicantul pare să fie un celto-german care aflându-se în Dacia, la Potaissa, se gândeşte la bunele matroane „părinteşti" închinându-le o dedicaţie scrisă pe marmoră[1]).

Ca şi în cazul lui Hercules Magusanus, cultul matroanelor nu prinde rădăcini în Dacia, el nu este însuşit de localnici, ci rămâne în provincia noastră ca o apariţie izolată, legată de persoana celor doi dedicanţi[2]).

Suleviae. Inrudite deaproape cu matroanele, dar nu identice cu acestea, sunt divinităţile comune lumei celto germanice numite *Suleviae*[3]). Mai mult decât matroanele, ele sunt genii protectoare ale oamenilor şi ale vieţii, asemenea Geniilor şi Iunonelor romane. Numele lor este neîndoielnic celtic şi tot aşa originea lor. Cu toate acestea în inscripţii ele lipsesc cu totul în Gallia centrală şi apar mai ales dealungul Rinului, iar cele mai multe

---

[1]) Placa de marmoră cu inscripţie poate va fi fost fixată pe un mic monument închipuind pe cele trei matroane.

[2]) La o divinitate germanică în legătură cu *Matronae Boudunneae* (?) şi cu *„Baduhennae lucus"* s'a gândit C. Daicoviciu, *La Transylvanie*, p. 154, în cazul acelor *Badones Reginae* amintite într'o inscripţie dela Apulum, C. I. L. III, 14471. Dar epitetul de *Reginae* nu se găseşte nici odată ca apelativ al matroanelor. Dealtfel tot C. Daicoviciu, *l. c.*, admite că *Badones Reginae* ar putea fi numele unor divinităţi orientale.

[3]) Bibliografia cea mai importantă privitoare la *Suleviae* este următoarea: M. Ihm, *Suleviae* în Roscher's *Lexikon*, IV, 1592—1600, J. Toutain, *Les cultes païens dans l'Empire romain*, III, p. 247, F. Drexel, *Götterverehrung*, p. 35, Fr. Heichelheim, *Suleviae* în *R-E.* IV A, 725—7, S. Gutenbrunner, *Götternamen*, p. 113 şi 195 sqq.

Dintre aceştia Drexel le consideră pe *Suleviae* identice cu matroanele, socotindu-le un simplu epitet pe lângă *Matres*. De aceeaşi părere, că *Suleviae* ar fi un echivalent perfect al matroanelor (Matres şi Matronae), este şi C. Jullian. *Hist. de la Gaule*, VI, p. 72, n. 3. Vezi însă argumentarea potrivnică a lui Ihm şi Gutenbrunner.

în Germania Superior. La ele acasă, cu aparenţă de a fi autohtone, par *Suleviae* şi în Britannia, de unde se cunosc cinci inscripţii. In Gallia Narbonensis avem numai două dedicaţii (C. I. L. XII, 1181 şi 1185). Deaceea, fără a le putea atribui exclusiv Germanilor, *Suleviae pot fi socotite ca divinităţi aparţinătoare fondului comun de credinţe ale Celţilor şi ale Germanilor*[1]). Mai spre Est cunoaştem câte o dedicaţie din Raetia (C. I. L. III, 5900) şi din Pannonia, dela Aquincum[2]).

In Dacia *Suleviae* sunt cunoscute din două inscripţii, una dela Apulum, alta din loc necunoscut: C. I. L. III, 1156, Apulum: *Sule(vis) Fl(avius) Attalus votum l(ibens) s(olvit)*. C. I. L. III, 1601, Daciae incertae: *Sul(evis) Mont(anis) T(itus) Iulius lapid(arius) v(otum) l(ibens) s(olvit)*.

In prima inscripţie dedicaţia e mai presus de orice îndoială adresată divinităţii *Suleviae*. Incercarea lui Hübner de a vedea în această inscripţie invocată zeiţa britonă *Sul*, e fără discuţie greşită[3]). Dedicantul pare să fie un celt, căci numele *Attalus* e destul de frecvent în lumea vest-celtică[4]).

Interpretarea celei de a doua inscripţii nu e tocmai sigură şi s'au exprimat dubii mai ales în privinţa epitetului *Montanae*[5]). Cu toate acestea e sigur că epitetul *Montanae* mai apare, clar de astă dată, pe lângă Iunones, într'o inscripţie dela Nîmes[6]). Acelaşi epitet pare să stea de altfel şi pe lângă *Suleviae* într'o inscripţie dela Venasque în Gallia Narbonensis[7]). Iar dintr'o localitate vecină cu cea amintită anterior, dela Velleron, avem o inscripţie în care *Montanae* apar ca divinitate aparte, C. I. L. XII, 1185: *Lucius vot(um) sol(vit) Mo(ntanis) pro se et suis*[8]).

---

[1]) S. Gutenbrunner, *Götternamen*, p. 198. Cf. şi C. Daicoviciu, *La Transylvanie*, p. 154.

[2]) *Budapest Régiségei*, XII, 1937, p. 134. nr. 54.

[3]) Cf. Ihm în Roscher's *Lexikon*, IV, 1592. Numai că inscripţia nu este „deutsche Inschrift" cum greşit se exprimă Ihm, ci dacică, dela Apulum.

[4]) Intr'o inscripţie dela Trier închinată *deae Sulev(iae)* numele dedicantei pare să fie *Dimmia* [*At*]*tali*. Alte ex.: Holder, I, 273 şi III, 732.

[5]) Ihm în Roscher's *Lexikon*, IV, 1598 sq., Gutenbrunner, *Götternamen*, p. 196, Fr. Heichelheim în *R-E*, XVI, p. 201. Cf. Toutain, *Les cultes païens*, p. 247, n. 2.

[6]) C. I. L. XII, 3067: *Iunonib(us) Montan(is)*.

[7]) C. I. L. XII, 1181: *Sul(evis) M(ontanis)*. Aşa de pildă S. Gutenbrunner, *Götternamen*, p. 288, nr. 34.

[8]) Cf. Fr. Heichelheim în *R-E*, XVI, p. 201.

Deaceea ne putem întreba dacă nu cumva şi în dedicaţia din Dacia *Montanae* în loc de epitet pe lângă *Suleviae* nu ar putea fi socotite ca divinităţi aparte şi în acest caz să subînţelegem un *et* între numele celor două divinităţi[1]). Ne îndeamnă la această ipoteză şi relieful care însoţia dedicaţia din Dacia. In C. I. L. scena e descrisă astfel după manuscrisul lui A. Huszti din care e extrasă şi inscripţia: *„In tabula exigua, quae duas icones exhibet, altera sedendo sculpere videtur, altera inclinato stat corpore"*. E clar prin urmare chiar din această descriere sumară că pe relief erau reprezentate două figuri feminine în atitudini diferite, ceeace ar corespunde la două divinităţi deosebite. In consecinţă e logic să conchidem că şi dedicaţia era adresată nu unei singure divinităţi, ci la două divinităţi: *Sulevis (et) Mon(tanis).*

Descrierea destul de vagă din C. I. L. nu permite să ne facem o idee prea exactă despre chipul în care erau reprezentate cele două divinităţi, mai ales că pentru *Suleviae,* în primul rând, lipseşte posibilitatea unei comparaţii cu alte reprezentări ale divinităţii. Un singur relief depe un altar dela Roma, închinat *Sulevibus et Campestribus* (C. I. L. VI, 768), a fost socotit îndeobşte ca închipuind pe *Suleviae*. Relieful înfăţişează trei figuri feminine şezând, cu flori sau fructe şi cu câte o pateră şi spice de grâu[2]). Grupul este foarte apropiat iconografic de cel bine cunoscut al matroanelor dela Rin[3]). Se pare însă că relieful dela Roma reprezintă mai degrabă pe *Campestres,* divinităţi militare din cercul matroanelor[4]). Monumentul din Dacia, dacă de fapt el reprezintă pe *Suleviae,* şi eventual pe Montanae, confirmă că icono-

[1]) Exemple când diferite divinităţi, în deosebi enchorice, sunt înşirate una după alta fără nici o particulă sau conjuncţie între ele sunt destule, de pildă *Matribus Sulevis* într'o inscripţie din Britannia, C. I. L. VII 844, sau dedicaţia dela Roma făcută de *equites singulares* către un mare număr de divinităţi numite una după alta, C. I. L. VI, 31140. Cf. S. Gutenbrunner, *Götternamen*, p. 195.

[2]) Relieful îl cunoaştem numai după un desen mai vechiu, reprodus de pildă de Ihm în Roscher's *Lexikon,* IV, 1597. Din textul explicativ aflător sub figură trebuie şters cuvântul sorores.

[3]) Vezi de pildă la S. Gutenbrunner, *Götternamen,* fig. 3—4 şi Ihm în Roscher's *Lexikon,* II, articolul *Matres,* fig. 1—4.

[4]) Fr. Heichelheim în *R-E* IV A, 726. Ihm atribuia acest relief divinităţilor *Suleviae* pentru singurul motiv că în dedicaţia scrisă *Suleviae* sunt numite mai întâi. Heichelheim dimpotrivă atribuie relieful divinităţilor *Campestres* pentru că acestea fac parte din cercul matroa-

grafic acestea sunt total deosebit închipuite de matroane, cel puţin de cele dela Rin.

Pe monumentul din Dacia una din divinităţi e descrisă ca fiind reprezentată sculptând, iar dedicantul *T(itus) Iulius* este un *lapid(arius)*[1]), adică un lucrător în piatră[2]). Printre dedicanţii care închină altare acestor *Suleviae* se mai găseşte şi un *sculptor* (C. I. L. VII, 37), adică tot un lucrător în piatră. S'ar putea deci trage concluzia că divinitatea care pe monumentul dacic este închipuită sculptând ar fi *Suleviae* şi în acest caz pe acestea trebue să le considerăm ca divinităţi sau genii protectoare ale pietrarilor. Ele ar intra deci în categoria acelor variate Genii cunoscute din Gallia ca protectoare ale diverselor meserii[3]).

In concluzie, cultul divinităţilor *Suleviae*, prin epitetul sau asociaţia cu Montanae, ca şi prin originea unuia dintre dedicanţi, este în Dacia mai mult de origine celtică decât germanică. Atestarea lui în Dacia pare legată de prezenţa în provincia noastră a unor cetăţeni originari mai degrabă din Gallia, decât din provinciile dela Rin. Nu întâmplător este şi faptul că nici unul dintre dedicanţii dacici nu este militar.

Concluzii. Cultele germanice, aşa cum rezultă din inscripţiile mai vechi sau recent descoperite, apar în Dacia datorită relaţiilor economice şi mai ales militare dintre provincia noastră şi provinciile dela Rin. Cultul germanic cel mai specific atestat în Dacia este cel al lui *Hercules Magusanus*. Deasemenea cultul celto-germanic al matroanelor la noi în Dacia apare în forme specifice re-

---

nelor, deci trebuie să fi fost închipuite ca şi acestea, şi pentru că dedicantul este un centurion de legiune.

Un alt relief de pe un altar din Germania Superior (C. I. L. XIII, 7725), deasemenea pierdut, este descris ca reprezentând „une figure d'homme assis sur un fauteuil et tenant de la main droite un bouquet". Pare să fie mai degrabă o scenă de sacrificiu (cf. Ihm în Roscher's *Lexikon*, IV, 1596 sq.), mai ales că relieful se găsia sub textul dedicaţiei.

[1]) Deşi urmează imediat după numele dedicantului cuvântul nu pare să fie *cognomen* al individului, ci el arată mai degrabă ocupaţia lui. Cf. V. Christescu, *Viaţa economică a Daciei romane*, p. 81, care citează şi alte exemple de *lapidarii* menţionaţi de inscripţiile din Dacia.

[2]) Cf. despre *lapidarius* A. Jacob în *Dict. d. ant.* s. v. şi Hug în *R-E* s. v.

[3]) C. Jullian, *Hist. de la Gaule*, VI, p. 72 sq. Din aceeaşi categorie de divinităţi protectoare ale meseriaşilor fac parte şi matroanele numite cu termenul latin *Dominae*, vezi mai sus p. 247.

giunilor dela Rin, nu ajunse aici din Gallia propriu zisă. Intr'un singur caz, când matroanele se ascund sub numele de *Dominae*, ele par să fi pătruns în Dacia prin intermediul italic. Tot aşa cultul celto-germanic al divinităţii *Suleviae* este la noi de origine gallică.

O constatare interesantă în legătură cu cultele germanice în Dacia este aceea că dedicanţii, atât ai lui *Hercules Magusanus*, cât şi ai matroanelor, nu sunt Germani, cum ne-am fi putut aştepta, ci uneori Celţi originari din provinciile germanice, alteori localnici din Dacia care au trăit cândva în provinciile dela Rin. Prin urmare nu populaţia germanică dela Rin este propagatoarea cultelor germanice sau celto-germanice în Dacia, ci în genere elementele militare, fie originare din provinciile germanice, dar de neam celtic, fie streine, care în timpul şederii lor în garnizoanele dela Rin şi-au apropiat cultul divinităţilor autohtone. In consecinţă şi afirmaţia lui H. Zeiss[1]) privitoare la rolul militarilor dela Rin în propagarea cultelor celtice în Dacia trebuie pe deoparte completată în sensul că aceeaşi militari sunt cei care introduc în Dacia şi cultele germanice, pe de altă parte trebue făcută rezerva că nu în toate cazurile cultele celtice sau cele celto-germanice pătrund în Dacia prin intermediul soldaţilor dela Rin. *Suleviae* de pildă în Dacia nu par de loc să fi trecut prin filiera germanică. Tot aşa *Quadriviae*, atestate în Dacia prin două inscripţii[2]), nu sunt introduse prin militari dela Rin.

O a doua constatare privitoare la cultele germanice sau celto-germanice este că ele nu se împământenesc în Dacia. Apariţia lor pe solul Daciei romane este întâmplătoare, legată de persoana dedicanţilor. De o răspândire mai largă a acestor culte printre locuitorii Daciei nu poate să fie vorba.

Oricum, înfăţişând tabloul divinităţilor germanice şi celto-germanice adorate în Dacia avem convingerea de a fi întregit un mic capitol, nu lipsit de interes, din istoria vieţii religioase a Daciei romane, atât de variată prin diversitatea curentelor religioase care se încrucişează pe pământul ei şi prin mulţimea divinităţilor care au dus la alcătuirea unui „bizar mozaic de concepţii şi credinţe religioase"[3]).

---

1) *AISC* II, p. 258.

2) C. I. L. III, 1140 şi *Apulum*, II, p. 101.

3) C. Daicoviciu în *AISC*, I, p. 82.

RÉSUMÉ

Les conditions spéciales dans lesquelles a eu lieu la conquête de la Dacie par les Romains, à une époque où la force d'expansion, la force civilisatrice et la force d'assimilation de l'Empire romain avaient atteint leur maximum de développement, ont conditionné le processus de romanisation dans la nouvelle province, et ont influencé, en même temps, le développement de l'activité spirituelle. A la place d'un processus lent de romanisation, en Dacie, il se produit une transformation rapide et profonde, un remplacement brusque d'un état de choses donné, en grande partie patriarchal, par des formes de vie nouvelles, spécifiques au monde romain.

Dans le domaine des croyances religieuses, à la diversité ethnique correspond une grande variété de divinités et de traditions religieuses très différentes comme origine. La Dacie a représenté, au point de vue des croyances religieuses, un champ ouvert, non seulement aux cultes romains, mais aux plus singuliers cultes régionaux aussi. Ce fait s'explique, d'une part par la multitude et la diversité des colons amenés de toutes les parties du monde romain *(infinitae copiae hominum, ex toto orbe Romano)*; d'autre part par l'annihilation des cultes autochtones, lesquels n'ont pu opposer aucune resistance, à cause de la situation difficile où se trouvait, au début, la population dace, situation qui dans le domaine religieux continua de persister assez longtemps.

Parmi les divinités étrangères adorées en Dacie, les *divinités germaniques* ont été très peu connues jusqu'à ce moment. La présente étude s'est proposé de rassembler, justement, tous les documents relatifs à ces cultes, en Dacie.

Evidemment, par divinités germaniques nous entendons ici seulement les divinités connues dans les provinces du Rhin, à l'exclusion donc des croyances religieuses des Germains libres. Le matériel documentaire se réduit à quelques inscriptions, dont certaines connues déjà, mais qui ont été mal interprétées ou incomplètement étudiées, d'autres inédites. En dehors des cultes germaniques purs, nous avons considéré dans la présente étude, et les cultes qui, quoique d'origine celtique certaine, ont été identifiés, sur le territoire des deux Germanies, à des croyances religieuses beaucoup plus anciennes, et qui avaient joui, en conséquence, d'une large diffusion parmi les Germains du Rhin.

Hercules Magusanus est une divinité germanique spécifique; c'est probablement le dieu des Bataves. En Dacie, Hercules Magusanus est connu tout d'abord par une inscription publiée en 1911 par A. Buday *(Dolgozatok-Travaux*, II, 1911, p. 266 sqq.). En voici le texte: *Deo Invicto Herculi Magusano pro salute sua et suorum P(ublius) Ael(ius) Maximus* <a>*a mil(itiis) v. s. l. m.* Le premier éditeur avait pensé que H. M. était un dieu oriental et l'inscription a passé longtemps inaperçue. C'est tout dernièrement qu'on a remarqué qu'il s'agit d'une divinité germanique. Intéressantes sont les épithètes *Deus Invictus* inusitées pour H. M. dans les deux Germanies. Nous croyons qu'il s'a

git là d'une contamination ou un syncrétisme religieux entre H. M. et le dieu oriental Mithras, qui porte, de façon habituelle, dans les inscriptions, ces deux épithètes. Celui qui a fait la dédicace semble avoir été malgré son nom romain, un autochtone, qui avait à Ciumăfaia, près de Napoca, une propriété rurale et une „*villa rustica*" tel qu'il s'ensuit des recherches faites ces dernières années par Z. Székely (*Notice sur l'histoire de la Dacie*, Sft. Gheorghe 1946, p. 5—8). Le culte pour H. M. Publius Aelius Maximus l'aura aquis du temps où il exerçait son métier d'officier equestre (*militia equestris*) dans l'une des garnisons du Rhin.

La seconde dédicace à H. M. nous est offerte par un autel découvert en 1937 dans le camp romain de Gherla (voir fig. no. 1). Elle a le texte suivant: *Herculi Magusano Aur(elius) Tato stator al(a)e II Pann(oniorum) v.* [*s. l. m.*]. Celui qui fait la dédicace est un militaire. Son nom, *Tato,* peut bien être d'origine celtique. *Aurelius Tato* semble être un Celte de la Germanie Superieure, vraisemblablement de la lignée des Treveri, où le nom Tato est attesté (C. I. L. VI, 32623).

Dans les deux cas, le culte de H. M. résulte de dédicaces faites par des militaires, cette divinité étant par excellence le dieu des militaires dans les garnisons du „limes" germanique. Les relations militaires entre la Dacie et les deux Germanies, provinces situées aux deux bouts d'un géant système de défense de l'Empire, explique suffisamment bien l'apparition de H. M. en Dacie.

Le culte des Matrones, divinités incontestablement d'origine celtique, mais qui jouissent dans la Germanie Inférieure d'une faveur spéciale, est attesté en Dacie par deux inscriptions inédites.

L'une d'entre elles est un autel trouvé récemment à Napoca (voir fig. no 2). Le texte complété en est: [*Ma(tronis) Gesah?*]*enis pro* [*se et suis P(ublius) A*]*elius Maxi*[*mus duumvir q(uin)*]*q(uennalis) et fla-*[*men col(oniae) Nap(ocae)*] *a militi(i)s* [*de sententi*]*a Aug(usti) N(ostri)* [*L(ucii) Sept(imii) Sev(eri) P*]*ii dec(urio) col(oniae)* [*v. l.*] *s.*

La dédicace est faite toujours par Publius Aelius Maximus qui avait élevé un autel à H. M. Cette inscription nous fait connaître que P. Aelius Maximus à part sa carrière militaire equestre, a exercé plusieurs d'autres dignités municipales aussi, à Napoca.

Une seconde attestation du culte des matrones en Dacie nous est fournie par une petite tablette en marbre, qui se trouve depuis assez longtemps au Musée de Cluj, mais qui était passée inaperçue; elle porte l'inscription *Matr*[*ibus*] *Pat*[*ernis*] (voir fig. no 3). L'auteur de la dédicace, demeuré inconnu, semble avoir été un celto-germain du Rhin, qui se trouvant loin de sa patrie et de sa famille, adresse sa dédicace aux matrones de ses ancêtres (*Matribus paternis*).

Les matrones portent souvent dans les inscriptions des noms romains. Ainsi *Campestres* sont dites les matrones protectrices des soldats et du champ d'exercice. En Dacie nous les rencontrons dans une seule inscription, de Sarmizegetusa (C. I. L. III, 7904). Celui qui fait la dédicace, M. Calventius Viator, est un centurion de légion, se trou-

vant en Dacie au temps de Trajan, en qualité de *exercitator equitum singularium* du guverneur de la province C. Avidius Nigrinus. Il venait en Dacie, après avoir quitté très probablement la frontière rhénane.

Dans une inscription d'Apulum (C. I. L. III, 1005) les matrones sont nommées *Dominae*. Le culte, sous cette dernière forme, semble être venue en Dacie par l'intermède italique, car ç'est dans la Péninsule italique que les matrones celtiques s'appelaient *Dominae*.

Les *Suleviae* sont des divinités celtiques apparentées aux matrones, mais non pas identiques avec elles. Elles sont fréquentes dans les inscriptions, surtout dans les régions celto-germaniques, le long du Rhin; ç'est pourquoi elles sont considérées comme divinités appartenant au fond commun de croyances religieuses des Celtes et des Germains (cf. S. Gutenbrunner, *Die germ. Götternamen,* p. 198).

En Dacie le culte pour les *Suleviae* est attesté par deux inscriptions: C. I. L. III, 1156 et 1601. Dans la première inscription l'auteur de la dédicace semble bien être un celte, Flavius Attalus. Dans la seconde, *Suleviae* portent l'épithète de *Montanae*, comme dans les inscriptions de Gallia Narbonensis (C. I. L. XII, 1181, 1185). En conséquence le culte pour les *Suleviae,* en Dacie, semble être d'origine celtique plutôt que germanique. L'inscription C. I. L. III, 1601, aujourd'hui perdue, était accompagné d'un relief représentant deux figures, dont „altera sedendo sculpere videtur, altera inclinato stat corpore". Donc les *Suleviae* iconographiquement sont totalement différentes des figures bien connues de matrones du Rhin. Ensuite, étant donné que l'auteur de la dédicace dace est un *lapidarius,* et que parmi ceux qui font des dédicaces aux *Suleviae* on trouve un *sculptor* (C. I. L. VII, 37) aussi, on pourrait conclure que les *Suleviae* étaient les protectrices des ouvriers en pierre.

En conclusion, les cultes germaniques et les cultes celto-germaniques apparaissent en Dacie à la suite des relations économiques et surtout militaires qui ont existé à l'époque romaine entre la Dacie et les provinces du Rhin.

Notons encore un fait intéressant: ç'est que les propagateurs des cultes germaniques et des cultes celto-germaniques, sont moins des Germains, que des Celtes des provinces du Rhin. Parfois ces cultes occidentaux étaient apportés en Dacie par des soldats originaires de cette province même, de retour, après un service prolongé sur la frontière rhénane.

Malgré tout ce que vient d'être dit, on ne peut parler, à vrai dire, d'une large diffusion des cultes germaniques parmi les habitants de la Dacie romaine.

De toute façon, la présente étude sur les divinités germaniques et celto-germaniques veut compléter certain chapitre de l'histoire de la vie religieuse de la Dacie romaine; elle affermit notre conviction que la Dacie a été une province ouverte à tous les courants religieux et à toutes les divinités des parties les plus diverses de l'Empire.